

EKSPLOATACIJA MRTVIH

Decembar/prosinac 1985.

Jesen/zima 1992.

Zagreb ✕ Beograd

Mladen je pred mene poređao tridesetak smrti naslikanih pastelom i temperama na žućkastim kartonima od kutija za pakovanje. Poređao ih je u tri reda, na podu, a četvrti red je naslonio na zid.

Sve su imale lobanje a ne glave, tako se odmah i videlo ko su, i tela kao dečji crtež čoveka, a ruke, noge i trup bili su im kao štapići. Neke smrti bile su vesele i poletne, čak su i igrale; neke su bile ljute, mrzovoljne, narogušene; bilo je i uplašanih. Jedna se nešto zbunila, jedna postidela. Jedna je bila crnkinja, druga crnac, treća orijentalna; i oć naše bele rase, naravno. Smrt kao žena – smrt kao muškarac; dece nije bilo, samo je crtež bio takav, dečji. Bile su odevene vrlo raznoliko i raznobojno. Jedna u baletsku suknjicu; jedna u šorts i majicu. Sa kravatom. Sa kapom. Čelave smrti, smrti sa loknama.

Hteo je da mi pokloni jednu. Meni je bilo malo žao da razdvajam tako skladno združene raznolike smrti, ali kad mi je rekao da je neke već poklonio, baš mi je bilo milo što ću i ja dobiti jednu.

Odabrala sam sivu smrt; desno oko crno a levo belo – u jedno je oko možda malo ćorava? Nešto se nakrivila, noge su joj krenule ulevo a gornji deo tela kao da je zaostao, još je licem okrenut posmatraču. Mlatara rukama dignutim iznad glave, a istovremeno joj je oko glave crvenkasto-žuto-narandžasti oreol, ili možda par rezervnih astralnih ruku.

Mladen se na poleđini potpisao crvenom olovkom.

NAPOMENE

VUKICA ĐILAS

Mladenova "moja" soba u Voćarskom. (Na zidu *Eksploatacija mrtvih.*)

"I ja se potpisujem olovkama u boji", rekoh, "najradije plavom jer je Ezra Pound ispravljao rukopise plavom olovkom."

"Nisam to znao", reče Mladen.

Posle, možda već sutra uveče, rekla sam mu: "Vidiš, mogla bih da počnem da pravim kolaže. Ne umem ništa da nacrtam i naslikam, ali kolaže od slika i papira bih umela da pravim."

"Ni ja ne znam da slikam pa mi to ništa ne smeta", reče Mladen.

Tačno, izgleda kao da ne ume, sve što je uradio izgleda malo nespretno i nevino.

"Ovo što ja radim slikari ne bi mogli da urade... Sami to kažu."

"Pa zato je dobro, što nije 'slikarski', ali ja ne bih umela tako. Ja ću da probam da pravim kolaže, to sam sigurna da ću moći."

Tih petnaestak dana spavala sam u njegovoj sobi u Voćarskom. U kući je bilo mesta za mene jer su tada on i Stipa stanovali u nekom iznajmljenom stanu u novogradnji. Tako je soba bila samo atelje. Na zidovima su visili radovi za *Eksploataciju mrtvih*. Mada je počeo da ih pravi tek '84, veliki deo je već bio završen; gotovo sve slike su bile na malim drvenim pločama, a nekoliko ih je bilo sašiveno od satena. Crteži smrti pastelom na kartonima nisu bili deo izložbe, njih je uradio za nekoliko popodneva kao posebnu seriju. Fotografija te sobe objavljena je u *Momentu* 11/12, vidi se krevet na kojem sam spavala, polica sa knjigama iza uzglavlja i deo jednog zida sa Mladenovim slikama. Na fotografiji se ne vidi prozor naspram kreveta, okrenut je istoku i ujutro sam, kad nije bilo mutno, maglovito ili oblačno, posmatrala sunce na izlasku. Na desnoj strani, kad se gleda iz kreveta ka prozoru, bilo je još radova i na tom četvrtom zidu, uz njega mala peć na plin; i vrata. Na vrata se ulazilo i izlazilo.

Dok sam u njoj živela soba je postala moja, kao da je Mladen sve svoje slike, radove i knjige smestio u moj prostor gde mi nisu ni najmanje smetali, nego su me vrlo brzo prihvatili i prilagodili mi se. Mada su i oni odranije poznati predmeti nastavili da budu i moji i njegovi.

113

Mladen Stilinović

Doputovala sam uveče. Već prvog jutra sedela sam kao na svom krevetu, pila kafu, i pri jutarnjem svetlu polako razgledala i upoznavala sve te nove predmete istovremeno ih prisvajajući.

Mladen mi je one večeri kad sam stigla, i narednih dana, ispričao ne samo umetničku osnovu ideja za te radove, nego i svoje zaključke o nekim “tekućim zbivanjima” koja bi se čak mogla nazvati istorijskim, zaključke koji su se uklapali u strukturu onog o čemu razmišlja. Uglavnom su to bile pojedinosti o sahranama najviših sovjetskih zvaničnika koji su tih godina počesće umirali: već nekoliko godina njihovi javno izloženi otvoreni mrtvački kovčezi bili su postavljeni crvenom svilom, a u njima opružen mrtav član najviših partijskih i državnih foruma bio bi ukrašen aranžmanima od crvenog cveća, možda diskretno našminkan; katafalk prekriven crvenom tkaninom, crveni tepisi, crvene zastave: *Crvena boja je postala boja smrti, ona više ne predstavlja ni revoluciju, ni ljubav. Boje smrti nisu više ni crna ni bela... To je najočiglednije u ovom ruskom socijalizmu, sve ideje su umrle, sistem je mrtav, okamenjen i nepokretan. Nisu ni svesni šta govore tom pogrebnom simbolikom. Sahranili su i revoluciju i ljubav. Tu nema čak ni crvene krvi, sve njihovo je mrtvo.*

Otprilike je tako govorio. Bilo mi je važno, zapamtila sam. Meni do tada takva analiza tog visokopartijskog pogrebnog konceptualizma uopšte nije padala na pamet, mada sam od detinjstva znala da je njihov svet jalov i da sve što zgrabe učutkaju – ukoliko i ne ubiju.

“Sećam se jednog leta u Rovinju, bilo mi je šesnaest ili sedamnaest godina, imao si svesku, na koricama je pisalo – *vera ljubav nada.*”

“Imam je još“, rekao je Mladen i pokazao mi svesku.

“Mada ljubav nije crvena, ona je u svim duginim bojama ili je prozračna“, rekla sam, a Mladen se samo osmehnuo.

Leta 1985. godine prvi put sam kupila sveske u koje sam počela da zapisujem. A krajem novembra sam otišla u posetu Mladenu u Zagreb.

U julu sam našla novo mesto na Crvenom otoku, koji se u stvari tako ne zove, zove se Maškin; spojen je betonskom prevlakom sa Crvenim otokom, a mi koji tamo odlazimo na plažu navikli smo da netačno govorimo kako se kupamo na Crvenom. Možda zato što na njemu pristaje brod, kao autobus, prvo se iskrucamo na njega, na njemu je i hotel, a onda uskom prevlakom pređemo na naš nudistički otok koji se zove Maškin, ali ga tako zovu samo novajlije, dok mi domaći kažemo: na Crvenom, i zna se na šta mislimo. Otoke takođe ponekad zovemo prvi i drugi, “Kupaš li se na prvom ili na drugom?” Na drugom, na Maškinu koji svi zovemo Crveni. Osim Rovinjeza (Rovinjaca?) koji u Rovinju žive i rade cele godine. Oni ih zovu pravim imenima.

Petnaest godina sam odlazila na zapadnu stranu otoka; tog leta sam počela da tražim novo mesto i posle nekoliko pokušaja našla ga na jugozapadnoj strani. Sada sam sa nove plaže gledala i malo ostrvo prekoputa, Šturag, i izduženog Svetog Ivana iza njega, a ne više kao dotad samo nebo, pučinu do neba i uspravno zapadno sunce. Tu, na novom mestu, kad ste licem okrenuti moru sunce se kreće sleva nadesno i nekako je uvek malo sa strane, iskosa, čak i kad se gleda pravo u njega, sve dok ne zađe iza drveća – to usred leta; kasnije se s jeseni pomera dok se najzad i sa moje plaže – mojih mesta – može videti kako zalazi pravo u more, ali opet nije u centru, središnja tačka pejzaža nalazi se negde drugde, svuda okolo, u svakoj pojedinosti okoline.

Na novoj plaži sam tog leta i rane jeseni shvatila da sam postala potpuno prozirna. Za stalno. U dotadašnjem (prethodnom) životu nailazila sam samo na povremene trenutke sopstvene prozirnosti, a sada se to osećanje sebi ustalilo. Znala sam da će tako zauvek biti jedne septembarske večeri, šetala sam sama rivom pored mora i osetila da vetar duva kroz mene. Shvatila sam da se dogodila trajna promena. Nisam se više stidela ničeg svog, nisam više imala tajni, i zato ih više nisam mogla sakrivati.

Veče pre povratka u Beograd bila sam u Mladenovom i Stipinom najmljenom stanu. Razgovarali smo, nešto jeli, slušali italijanske narodne pesme; usput sam razgledala časopise o umetnosti. U poslednjem broju časopisa *Flash Art* naišla sam na intervju sa Boltanskim i nekoliko fotografija njegovih radova. Čim sam ih videla, pogotovu velike senke “ljudskih” silueta od papira na zidovima galerije, dopali su mi se. Do tada nisam znala za njega.

“On je izvrstan, pravi divne stvari”, rekao je Mladen.

Počela sam da čitam intervju Boltanskog o njemu samom – govorio je i o meni:

... Odbijanje da umrem bilo je istovetno odbijanju da odrastem, da postanem zreo. Želeo sam da tu situaciju pokažem što je moguće jasnije. Ne zaboravite da moj umetnički senzibilitet proističe iz moje lične mitologije.

... C(hristian) B(oltanski) se nalazio svuda. ... Što sam više govorio o sebi i svojoj prošlosti, to sam više osećao kako postajem prozračan. Moje ja je nestalo. Mada to nisam želeo, ličio sam na one misionare koji idu po svetu propovedajući istinu. A šta je istina? Kako se može ignorisati da je fotografija samo trik-istina? Griža savesti gurnula me je u suprotnom pravcu: želeo sam da ubijem C.B. E, sad, preći sa misli na delanje jeste

najteži deo ovog procesa. Teško je majci da ubije sopstveno dete. Trebalo mi je vremena...

... Klovnovi označavaju trenutak kad sam obznanio da je C.B. bio lažni prorok i da je, kao takav, bio osuđen na propast.

Bila sam očarana prepoznavanjem: Boltanski je opisao proces kroz koji sam i ja prošla (kojim idem) mada je te večeri postojala samo odlučna, ali nejasna zamisao, kako i ja nešto treba da počnem da pravim. Danas, krajem septembra '92, vidim po onom što sam uradila da je tačno opisao ne samo mene, nego i proces moje lične mitologizacije i demitologizacije. Demistifikaciju sopstvene ličnosti.

Do Mladenove kuće u Voćarskom najbliže je popeti se betonskim stepenicama uz brdo iz ulice-doline, s te strane je naselje na uzvisini, s druge strane ulice je takođe brdo, a na njemu stadion Šalata. Autom se može doći iz suprotnog pravca, ali ja sam stalno išla pešice.

Stepenice su malo strme, visoke. Brdo je obraslo žbunjem, grmljem, ima mnogo drvetâ, svuda leži opalo lišće, ne samo iz poslednje jeseni, i odranije. I đubre bacaju po brdu, ono plastično, ali ja ga nekako nisam primećivala, uživala sam u mirisima, penjanju i silaženju, i gledala vlažno lišće i mokru zemlju.

U kući sam se posle tri dana potpuno odomaćila, tu i tamo sam kuvala, prala sudove, išla u prodavnicu, na plac. Jednom su pekli patku, nikad ranije nisam jela patku – masna je i meka. Nismo nešto mnogo čistili kući, ni kod mene u Beogradu se to ne radi svaki čas, nema potrebe.

Kuća je iznutra na tri nivoa, sagrađena na padini; mlađi brat Sven i njegova tadašnja devojka Snežana spavali su u velikoj sobi; mama ima svoju sobu; sestra Vesna ne stanuje sa njima. Stipa i Mladen su stalno dolazili, na ručak, uveče, nekad po mene, gledali tu i tamo tv, tek su ga bili kupili. I ja, kao domaći gost u Mladenovoj sobi.

Što god da kažem o tome koliko su me lepo primili neće biti dovoljno.

Ujutro sam kroz prašnjav prozor posmatrala sunce dok izlazi. Tanušna naslaga prašine raznežila je zimske prizore.

Na nekim Mladenovim radovima bilo je naslikano crno sunce; na jednoj slici nosili su ga na nosilima. Pokazao mi je u Mandeljštamovoj pesmi stih:

... I jučerašnje sunce na crnim nosilima nose.

Taj stih je i ispod fotografije bolesnog Maljeviča u krevetu. Ta fotografija je objavljena i u tankoj knjižici koju je Mladen napravio ručno, izdata je u nekoliko pri-

meraka kao katalog/komentar zagrebačke izložbe iz '88. Mladen je tu knjigu poklanjao prijateljima. Unutra je intervju sa njim, kratak propratni tekst i kopije nekih radova i fotografija. Na koricama piše

MLADEN STILINOVIĆ
EKSPLOATACIJA MRTVIH
1984-88.

U primerku koji ja imam (nepovratno pozajmljenom od Raše Todosijevića) u Maljevičevu fotografisanu kosu zataknuo je pravo belo perce, verovatno iz jastuka.

Bila sam spokojna dok sam kroz prašnjav prozor posmatrala zimsko jutarnje sunce. Ono nije bilo ni ranjeno ni mrtvo ni crno.

Ima kod Mandeljštama još takvih sunaca u drugim pesmama –

**Vazdušni biskvit. Sunce “Zaleđeno!”
S ledenom vodom prozračne čaše.**

...

**Otopiće se sneg na steni,
Suncem istine pretvoren u dim.**

117

(zatim tri sunca iz pesme o Fedri:)

**I za majku zaljubljenju
Rodiće se crno sunce.**

...

Ljubavlju crnom sunce sam zaprljala...

...

**Mi ne smemo, strah nas sad,
Prateći mrtve u dom skruti,
Mi ćemo pesmom sa sahrane
Crno sunce uhvatiti
Strasti divlje i besane.**

(sledeće dve strofe su početak i kraj iste pesme:)

**Uzmi za sreću iz mojih dlanova
Malo sunca i slatkoga meda,**

Ko što narediš pčele Persefone.

...

**Uzmi za sreću divlji poklon moj,
Neuglednu kolajnu od mrtvih
Pčela što med pretvoriše u sunce.**

(i ova počinje i završava suncem:)

**U Petrogradu srešćemo se već,
Ko da smo u njemu sahranili sunce,
I blaženu besmisleni reč
Prvi put ćemo izreći nasumce.**

...

**Pa šta, gasi, molim te, naše sveće,
U crnom somotu praznine i tame
Peva blaženih žena usko rame,
A noćno sunce ti primetiti nećeš.**

118 (o sledećoj pesmi reći ću nešto pošto je pročitate.)

**Proslavimo, braćo, sumrak slobode,
Veliku godinu polumraka.
U kipteće noćne vode
Spuštena je šumâ mreža jaka.
U gluhe godine putevi te vode,
O sunce sudijoj-narode.**

**Proslavimo to sudbonosno breme
Koje u suzama ubira narodni vođ.
Proslavimo vlasti sumračno breme,
Njen preopterećeni hod.
U kom srca ima, taj mora čuti, vreme,
Kako ka dnu ide tvoj brod.**

**Legion lasta skriva
Svetlost sunčanu – i eto
Ne vidi se sunce; stihija živa**

**Cvrkuće, kreće se, peva svetom;
Kroz mrežu – sumrak se otkriva –
Sunce se ne vidi i zemlja pliva.**

**Pa šta, pokušajmo sve to zaobići,
Daj škripav zaokret kormila brodova.
Zemlja pliva. Budite muževni i dični!
Okean deleći ko plugom iznova,
Mi ćemo se sećati i na letejskoj ciči
Da nas je deset nebesa koštala zemlja ova.**

Ovo je proročka pesma o Mandeljštamovom sovjetskom iskustvu; o razornoj moći tiranije i totalitarnog ustrojstva. O zemlji koja je plaćena sa deset nebesa... Ne zemlja, država je plaćena sa deset nebesa: ova naša sada – one prethodne – možda je za svaku državu morala da se plati ista cena?

A o nama i njima? Ko su oni, a ko smo mi?

Hrbi i Srvati?

Koliko su koštale naše (nove) države?

Maja 1918. godine napisana je ova pesma koja je i o lažnom ratu Srba i Hrvata. Lažni rat sa toliko mrtvih? Usuđujem se da ga tako nazovem iako su mrtvi stvarni. Evo zbog čega: oni ljudi koji su planirali i sproveli svoj rat imali su gotovo sve što im je bilo potrebno, čak i podosta onog što su želeli – a onda su počeli same sebe, i druge, da uveravaju kako nemaju ništa; naravno da je bilo dovoljno onih koji su im poverovali. Da bi dobili ono što su lagali da nemaju morali su ratovati – kako inače uništiti dokaze o obmanama i samoobmanama koje su toliko velike da se mogu opravdati i zataškati samo još većim lažnim izgovorima, to jest zlodelima. Rat je lažan jer se ubijalo i uništavalo za nešto i u ime nečeg što se nije moglo stvoriti – jer je već postojalo. Zbog toga je ovako nemilosrdan i nemoćan: ratuje se protiv istine.

Kad su ovdašnje nacionalne vođe počele da vode lažne dogovore o tome kakvu bi novu državu ili države hteli, meni su sve mogućnosti izgledale prihvatljive. Država je za mene bila komplikovana organizaciona stvar koju će ekipe kvalifikovanih profesionalaca umeti da sastave... Oni za koje je država predstavljala otelotvorenje mitsko-metafizičkih težnji njihovih nacionalnih programa izgledali su mi kao anahrone budale – a njihovu državotvornu profesiju svodila sam na nesuvisle napore da materijalno proglase nematerijalnim, da stvaralačko ograniče propisima i in-

strumentalizuju. Ti napori jesu nesuvisli i neostvarivi na duži rok, ali su za ovo nekoliko godina, koliko je njima trebalo, bili sasvim delotvorni.

Zaboravila sam da su izvrsni profesionalci napravili i Treći rajh koji je od 1933. do 1945. godine savršeno funkcionisao kao mitsko-metafizička državna mašina za uništavanje drugih naroda, a i sopstvenog. Sovjetsko birokratizovano, državno-logorsko društveno ustrojstvo, bilo je podjednako delotvorno.

U stvari, bilo mi je svedjedno. Za mene je država postala sasvim nepotrebna još februara 1916. godine u Cirihu. Tako smo to dobro izveli, a toliko smo tvrdoglavi i uobraženi, da ne možemo ni da se sporazumemo oko tačnog datuma prve predstave u kabareu *Voltaire*, te zato ne možemo ni godišnjice da proslavljamo.

Onda, krajem novembra i početkom decembra '85, Mladen i ja nismo ni slutili da će se sve ovo dogoditi. Tog leta u Rovinju prvi put sam zapisala nekoliko rečenica koje sam mogla nazvati zaista svojim.

Zapanjena samom činjenicom da sam napisala nešto što nije pismo upućeno nekoj određenoj osobi, neprestano sam se čudila i divila svakoj rečenici. Posle dva-tri dana, kad bi ushićenost uminula, mogla sam pribrano da pročitam šta sam uradila i sklonim ono što mi nije izgledalo dobro. Dok mi nije postalo svedjedno da li je “dobro” ili “loše” napisano...

prašina sobe pročišćava
siva radost prašine oslobađa
njihova prilježna urednost ubija
 njihova čistoća guši
njihove reči ogluvljuju
njihove slike oslepljuju.
tako jednostavno
podneo si im istinu na tanjiru.
umiru ružnom smrću
i smrt im je lažna.

trideset šest pastelnih smrti na kartonu
– ili trideset sedma.

prašina istine iskopana ispod naslaga čistoće
 reda i rada.
njihov uredni rad zarobljava

naš uredni rad ne oslobađa
oslobodili smo se pre toga neradom.
prozračni kvadrat prozora
nebo sa otiscima prstiju.
slikare ubijaju kao i pesnike:
“Kad se ukaže potreba”
svete im se jer su nedostižni.

to nas je bolelo tuđe zlo.
“... naslikam plavo i belo nebo.”

crvena laž crna istina
crvena smrt crni život.

laž nedostupnog cilja
lažni nesklad otkrića
neurednost istine
haos razotkrivanja.

“... a gde je nebo”
u logorima uništenja.

iste reči mutavo značenje
nemaju ni jezik
otimaju i unakažuju naš
da bi postali večni
i nedodirljivi.
i smrt im je mrtva.
ostali su bezimena
samozvani zastupnici smrti
pamtimo ih samo po žrtvama
jevtini i banalni
neizbežni.

Nazire se u tom “opisu totalitarizma” nemušto i zbog toga razorno ljudsko jezgro koje je prouzrokovalo jugoslovenski rat, rat u Hrvatskoj, rat u Bosni. Jezgro koje nije dospelo do sopstvenog jezika, niti do zvukova, slika i oblika.

Takvo nemušto jezgro, strukturu svesti koja bi da uništi svaku misao drukčiju od sebe jer se samo tako artikuliše, Mladen sasvim jednostavno objašnjava u ovom intervjuu; on nije mnogo objavljan, a i da jeste, treba ga ponovo pročitati –

Darko Šimičić: Radovi koje si napravio u posljednjih nekoliko godina objedinjeni su nazivom Eksploatacija mrtvih. Na što se taj naslov odnosi?

Mladen Stilinović: Eksploatacija mrtvih odnosi se na više različitih stvari unutar ove izložbe. Prvo, na eksploataciju mrtvih slikarskih poetika, na suprematizam, socijalistički realizam i geometrijsku apstrakciju. Drugo, na eksploataciju mrtvih znakova: za mene ti znakovi su mrtvi jer su izgubili značenje, ili to značenje je toliko prozirno da je za mene mrtvo. Naravno, za druge ti znakovi nisu mrtvi. Treće, znak križa i znak zvijezde prvobitno su predstavljali čovjeka, zatim su postali znakovi koje je koristila vjera i ideologija u svoje svrhe, a danas, ovo je lična interpretacija, ja ih vidim kao znakove na grobljima, to jest ne mrtve znakove nego znakove smrti. Ovo bi se u jednoj drugačijoj analizi moglo reći za crnu i crvenu boju. Još nešto: eksploatacija mrtvih podrazumjeva i jednu praksu koju vjera i ideologija, a osamdesetih godina i jedan dio umjetnosti čini, to jest eksploatira mrtve vjere, ideologije i slikarske poetike na najneodgovorniji, najagresivniji, najdosadniji način. Tako ja preuzimam tu praksu i radim jedan dio ovih radova (jedan dio ne). Ja ništa ne izmišljam nego jednostavno preslikavam takvu praksu. Naravno, kad vjera, ideologija ili umjetnost žele “oživiti” neku mrtvu vjeru, ideologiju ili umjetnost, ne govori se o eksploataciji mrtvih već o revival-u, tradiciji, nostalgiji, zanatu... Naravno, sve je to istina, ali ako se želi eksploatirati mrtvac mislim da je potrebna svijest o brutalnosti takvog čina i mrtvilu mrtvacu, a također da se taj čin odnosi na onog ko eksploatira mrtve. Nema umjetnosti bez posljedica.

D.Š.: Da li je sve pokazano na ovoj izložbi jedan rad ili...?

M.S.: Ovako predstavljeni na ovoj izložbi ti radovi čine jednu cjelinu, mada ja i dalje radim na njoj. Naravno, pojedine slike ili skupine slika mogu se izlagati posebno (već sam ih izlagao) samo one tada gube, jer nemaju cijeli niz drugih slika, objekata, fotografija i tekstova koji im pomažu u očitavanju. Jer na ovoj izložbi jedan rad pomaže drugome, jedan rad osporava drugi, ironira, zavodi, mistificira, denuncira... tako da ja ovu izložbu smatram jednom cjelinom, ali pojedine slike...

D.Š.: Jedan dio radova odnosi se na preslikavanje ideološke i umjetničke prakse. A drugi?

M.S.: Drugi dio radova je moja lična interpretacija, gotovo minimalna, istih tih poetika i znakova. Ti radovi se ne razlikuju na prvi pogled od drugih radova, tako da se nekom ko površno gleda izložbu može činiti da je sve rađeno na isti način, da je sve jedno te isto. Ova izložba, za koju smatram da govori o slikama u slikama, mislim da govori i o izložbi u izložbi (ovo se tiče prostora izlaganja). Ovako kazano čini se kao neka retorika, ali ja sam se i u prijašnjem radu a i u ovom bavio pitanjem ponavljanja. Što, kako, i kada ponavljamo određene stvari? Koliko je ponavljanje svijesno? Da li je ponavljanje jedini oblik učenja? Što učimo ponavljanjem? Ponavljanje? Molitvu? Gdje čovjek uči ponavljanjem, a gdje se gubi kao ličnost u ponavljanju? Da li je ponavljanje oblik smrti? U ovoj izložbi ponavljaju se znakovi, fotografije, boja, a također je cijela izložba neko ponavljanje prošlosti. Mrtvo.

D.Š.: Osim slika, koje su po motivima, tehnici (akril na dasci) i malom formatu vrlo slične, koristiš i neke druge materijale. Koji su to materijali?

M.S.: Kad se slika u jednom "stilu" sadržaj pojedine slike se gubi i čini se da tu nema različitih sadržaja, nego da se stvari ponavljaju i variraju. Svjestan sam toga, a jedan dio odgovora zašto tako radim nalazi se u temi o ponavljanju. Drugo, ostali materijali na izložbi (tekstovi, sako, kravata, perje, staklo, fotografije, svila, kolači) mislim da na jedan način upućuju na pažljivije gledanje slika, a u tekstovima i fotografijama nalaze se "neke odrednice" kako očitati slike. Svi materijali na izložbi su tretirani rekao bih direktno u njihovom najočitijem vidu. Može se nekome činiti banalno slikati na kravati, ali ja mislim da je banalnost ili očigledna glupost pojedinih stvari i slika vrlo važna za cijelu izložbu. Znam da treba učiniti stanoviti napor da se "izjednače" slike i kolači, slike i kravate, itd., (ova izložba podrazumijeva osim poznavanja suprematizma i socijalističkog realizma poznavanje vizuelne umjetnosti do danas) i da se dobije stanovit utisak o tom prožimanju. To govorim zbog toga jer dio ljudi se osvrće na slike, dio na ostale materijale, nitko da baci tortu u lice slike.*

D.Š.: Motivi na fotografijama koje ovdje koristiš obavezno su kolektivni rituali (sahrane, radne akcije). Zašto?

M.S.: Kolektivni rituali su centralno mjesto odakle se manipulira sa znakovima, i zato sam izabrao fotografije tih rituala kako bih svoju ma-

* neizvedena akcija

nipulaciju znakovima vratio na mjesto manipuliranja. Kolektivni rituali podrazumijevaju neko jedinstvo, nekakvo emocionalno zajedništvo. Znakovi, riječi, boje, inscenacija, ne mogu više prenijeti neko emocionalno zajedništvo, tako da ti rituali postaju samo slike zajedništva. Klišeji. Priča. Pljeskao sam i ja kao i svi drugi dok me ruke ne bi zaboljele* pa osim pljeskanja nisam znao više ništa naslikati.

D.Š.: Da li je znak mrtav? Ti se njime koristiš u dvostrukom smislu: i kao mrtvim i kao živim, koji ima moć da nešto prenese.

M.S.: Znak je mrtav, on stvarno više ne funkcioniše, ali paradoks je taj da ono što predstavlja nije mrtvo. Mrtvilo znaka je neki oblik moje slobode, slobode baratanja znakom, slobode da se izborim za nekakav govor lišen terora prošlosti. Ali to je govor o praznini, evo zašto. Znakovima ne možemo baratati kao sa vrijednostima koje posjeduju bilo kakvu emociju jer je “znanje” o njima jače od bilo kakve emocije. To dvostruko mrtvilo znaka, ta nemogućnost govora, to brbljanje pokazuju ovi radovi. Ovako postavljeni znakovi, boje i ostali materijali ne pričaju priču. Priče nema. Ona se rastvorila u ne-redu u niz proturječnih priča o smrti.

P.S. Kad vidimo kolače na izložbi odmah se nasmijemo, iznenadimo, a možda i raznježimo, a kada vidimo sliku jedva da je primjećujemo, i onda se postavlja pitanje: šta rade te slike na izložbi? Gdje su kolači?

Mladen Stilinović

124

Od eksploatacije mrtvih znakova, mada ne u umetnosti nego u (takozvanom stvarnom) životu – ovde “kod nas” – vođe su u ime tih istih znakova, i u ime *mrtvih* vera i *mrtvih* ideologija, prešle na ubijanje ljudi koji nisu “zajedno” s njima pod tim istim mrtvim znakom, nego su pod svojim mrtvim znakom – u ime kojeg ti drugi takođe ubijaju.

O nedostatnosti i laži njihovog izgovorenog i napisanog čitamo već četiri-pet godina, to je previše analizirano i objašnjavano da bih i ja to sada ponavljala.

Umesto slobodnog govora lišenog terora prošlosti, upotrebljen je jalov govor koji nas teroriše prošlošću, i poslužio je kao podsticaj i podrška da bude pobijeno i unesrećeno toliko ljudi.

Klišeji zajedništva lišeni pravog osećanja zajedništva, onog koje ne omeđuje pojedinca, mogu samo da pretvore svoje zagovornike i sledbenike u prazne i vrlo brbljive ljuštore.

* neizvedeni performance

Tu nema metafore, svi ti samozvani zastupnici smrti su ljudi mrtvog duha i usahljelih osećanja, ovde su im samo tela, duše su već u najnižem ponoru devetog kruga. Jesu, videla sam im svima lica u TV dnevnicima. Tako je televizija, ni ne znajući, obavila i jedan dobar posao razotkrivanja, mada je on bio potpuno izvan svih njihovih propagandnih planova. Nažalost, marginalno dobar posao, zlo koje su naneli svojim mrtvim slikama mnogo je veće.

Suština svega što se dogodilo i događa se “ovde i tamo” izložena je i objašnjena u Mladenovoj izložbi *Eksploatacija mrtvih*.

Kako se oseća prorok kad ne zna da je prorokovao, kad ne zna šta je sve predvideo? Kako je vidovitom koji je tek kasnije doznao i spoznao tačnost svoje vizije?

Mladen i ja se nismo videli od kraja aprila '86, tada je bio je u Beogradu; i ranije se nismo viđali po pet-šest godina. Kad god bismo se sreli, ma koliko vremena da je proteklo, nastavljali bismo razgovor kao da smo ga prekinuli prošle nedelje. Jedino bih želela da saznam kada je shvatio u kojem su neumitnom pravcu krenuli događaji. Ja sam tih “uvida” imala nekoliko, prvi je bio na moru avgusta '88. godine, kad sam posle desetak dana čitanja beogradske *Politike* (koju čitam otkad sam naučila slova) rekla: “Šta je ovo, ovo je postao *Völkischer Beobachter*?!”

125

Nisu ni drugi narodi bivše nam domovine zaostajali u nacionalno isključivim krajnostima, propagandno-huškačkim i ubilačkim, sve su odgovornosti za jugoslovenski rat i zločine već pre njegovog formalnog početka bile raspoređene i utvrđene.

Ko je koga napao, a ko je koga namamljivao da ga napadne?

“Mi ćemo spaliti nekoliko njihovih kuća...”

“Mi ćemo maltretirati petoro-šestoro njihovih...”

“Mi ćemo ubiti ono troje (ili tridesetoro) njihovih, a onda će oni...”

“Pustićemo ih da pobiju te porodice što su ostale u selu, pa ćemo mi zatim...”

Ono što ćemo “mi i oni” uraditi bilo je krajnje predvidivo. Sve je bilo kao igra sa potpuno otvorenim kartama, svaki naredni potez protivnika znao se unapred, pravila su jednostavna i ima ih tek nekoliko. To nije bio šah, šah nije igra za prosečno dovtljive, nego za ljude sa bar malo mašte.

Nemam se zašto ponositi svojim predviđanjem iz jeseni '88. godine, bila sam svesna svih posledica svog zaključka, ali sam tada još imala nade da će se taj proces zaustaviti. Nismo mi tako retki, mnogi su vrlo brzo shvatili šta se može – a ne

sme – dogoditi. Nisu samo umetnici, naučnici i drugi obrazovani ljudi bili vidoviti, toliko takozvanih običnih ljudi shvatilo je šta se sprema – pripremao se rat – i suočilo se sa sopstvenom nemoći da ga zaustavi.

Kasandrina proročanstva saslušali su svi, ali ih niko nije i čuo. Razlika između nas i nje je u vrsti izopćenosti, mi smo svoje prokletstvo zbog saznanja odabrali, nije nam dosuđeno, nije nas “snašlo” kao osveta uvređenog boga. Međutim patnja je snašla i sve one koji nisu hteli da poveruju ukletoj proročici. Apolonova bezobzirna sujeta planski rasipno je otpočela lanac tuđih nesreća, prokletstvo je obuhvatilo i božanstva i ljude koji nisu bili neposredno povezani s njegovom osvetom Kasandri zbog nezadovoljenih zavodničkih prohteva – ne ljubavnih, da je bilo ljubavi ne bi moglo biti tog razgranavajućeg zla prouzrokovanog prokletstvom, isključivost ljubavi ga ukida jer ona dopire dalje, oduzima snagu zlu, u njoj ima milosrđa i sažaljenja. Mi danas možemo reći da je trojanski rat bio i koristan, pogotovu po kulturi i književnosti, jer smo dobili *Ilijadu* i *Odiseju*, ali mislim da bi se stanovnici Troje i grčkih država vrlo rado odrekli tih blagodati da im je bilo zaista jasno šta će sve morati da istrpe kako bi ta dela bila stvorena.

126 U grčkoj tragediji, kao i kod Shakespearea, krivci bivaju kažnjeni. Sveopšta pošast tamo gde se ratovalo i ratuje u bivšoj Jugoslaviji prevazilazi pravila Aristotelove *Poetike*. Čak i kad bi sve krivce za svaku pojedinačnu nesreću dostigla zaslužena kazna, poremećena ravnoteža našeg lokalnog univerzuma još dugo ne bi bila uspostavljena.

Bog našeg sveta nije onaj iz antike ili elizabetanske Engleske. Bog našeg vremena ne nalazi se ni u Beckettovoj prozi ili dramama, u njima ima dovoljno samilosti i nežnosti da se iskupi navodno odsustvo božanskog u svetu.

POSTAVKA XVII. Bog je slobodan od trpljenja, i nije aficiran nikakvim afektom radosti ili žalosti.

DOKAZ. Sve ideje, ukoliko se odnose na Boga, jesu istinite; to će reći adekvatne; i tako Bog je slobodan od trpljenja. Zatim, Bog ne može preći ni većem, ni manjem savršenstvu; i otuda nije aficiran nikakvim afektom radosti niti žalosti.

IZVEDENI STAV. U pravom smislu govoreći, Bog nikoga ne voli niti mrzi. Jer Bog nije aficiran nikakvim afektom radosti niti žalosti, i, prema tome, nikoga, isto tako, ne voli niti mrzi.

Spinoza, *Etika*

“Bog” nije mrtav, jer nije nikada ni živio, pošto je s one strane tih antropomorfnih objašnjenja. Božansko *večno* prevazilazi sve ograničene ljudske odrednice postojanja.

Bog naših lokalnih (*ex-Yu*) vremenâ i prostora je mrtvi simbol u čije ime beznačajni strvinari i dušožderi uništavaju sve dobro i živo. Delajući u ime mrtvog pojma predstavljenog mrtvim znakom – nekakve nacionalne suštine koju stalno objašnjavaju jer im uopšte nije jasna, pošto je ni nema – pokušavaju da unište i sve druge pojmove – veru, ljubav i nadu – da bi nam umesto njih nametnuli svoje materijalizovane utvare za koje smatraju da poseduju umne i emotivne vrednosti. Oni te utvare nazivaju raznim imenima: nacionalna svest, odabrani narod, narodni duh, biće naroda... Svi ti nepostojeći najmanji zajednički sadržatelji koje izmišljaju ovdašnje intelektualne i političke narodne vođe jedino im služe kao pokriće, izgovor, opravdanje za činjenje zlih dela, jer sve čine u ime tih kolektivnih proizvoda sopstvene ograničenosti. To sa narodom i ljubavlju za njega nema nikakve veze. Kolektivna svest deluje uverljivo jedino na sportskoj utakmici dva tima – na kojoj postoje *dve* kolektivne svesti.

Taj pokušaj uništenja individualnog svođenjem misli i osećanja na jed-noumnu skupinu nikad nije ostvariv u potpunosti za kojom žudi uništitelj... Zato se sa neuspelom “teorijskog” pokušaja prešlo na doslovno uništavanje.

Sa eksploatacije mrtvih znakova i mrtvih vrednosti “ovdašnji i tamošnji” ratni planeri, pokretači rata i izvršioци njihovih zamisli ubrzo su prešli na eksploataciju zaista mrtvih. Prvo onih iz Drugog svetskog rata: deca su u televizijskim reportažama '90. i '91. godine razgledala i preturala po rukama četrdeset pet godina stare kosti predaka, uredno razvrstane po kartonskim kutijama. Lobanje i kosti bili su žučkastosmeđi, posle toliko vremena čisti, bez mesa i žila, sve je odavno pojedeno ili je istrulilo – nisu bili nimalo strašni – nisu dovoljno ličili na žive ljude, nisu uopšte ličili na žive ljude – nisu bili dovoljno ubedljivi. Zato se ubrzo prešlo na upotrebu ubedljivijih leševa iz ovog rata koji još traje; to je sada eksploatacija svežih mrtvacu, masakriranih, unakaženih, nasilno usmrćenih žena, dece i muškaraca – uvek, naravno, naših. Ti mrtvi su nam sličniji, te stoga strašniji: prepoznatljiviji su kao ljudska bića, vidi se razderano meso, rupe na stomacima i lobanjama, muve ulepljene u ranama, zgrušana krv, gladni crvi.

Već oko dve ratne godine imamo svakodnevnu televizijsku i novinsku izložbu uništenih i poništenih života. Nijedna morbidna parodija izopaćenog ismevanja velike ljudske nesreće koja bi se mogla izmisliti nije dorasla ovom bezdušnom izrabljivanju stvarnih patnji. To nisam mogla da predvidim.

Lažu, naravno, i vođe i izvršioци – nikog od njih nije briga za sopstveni narod. Ostaće ga dovoljno za šta god im bude zatrebao.

Vera u moć mrtvih znakova i delanje u ime tih znakova samo su doveli do nepovratnih razaranja tkiva života. Ona nisu razgrađivanje jedne strukture kako bi se od njenih zdravih sastojaka stvorila nova. To je preuzimanje uloge smrti na sebe – ali smrt ne dela na taj način. Ona je izvan ljudskog merenja vremena, ona je spona između poznatog i nepoznatog, vidljivog i nevidljivog, ali i ukidanje tih veštačkih podela i priručnih binarnosti, deo kosmičkog ustrojstva. Ljudi ne mogu da preuzmu na sebe njen sveopšti uravnotežujući zadatak, ma koliko se upinjali... Time sebi pridaju božanske moći i misle da delaju u ime “božanskog”. Stići će ih zaslužena kazna (kao u bajkama!), ponadam se ponekad naivno. Da se svaka od zaraćenih strana tako dosledno i sa toliko uverenja ne poziva na vrhovno biće svoje religije ne bih ja ni pominjala razlike između njihovog i mog božanskog, ali kad oni “u ime Božije” ubijaju, imam i ja prava da se tome protivim.

Možda ima pravde i izvan filmova Johna Forda.

Istinske vrline ne vode sreći, [...] ne vode happy endingu, već slavi istine.

U *Čoveku koji je ubio Liberti Valansa* (1962) na kraju kažu: “... kad legenda postane činjenica, objavi legendu” – “*This is the west: when the legend becomes fact, print the legend*” – ali smo mi gledaoci pre toga videli ne samo šta se zaista dogodilo, pa legendi ne verujemo, nego takođe znamo da je jezgro istine sačuvano i u njoj. Legenda ga nije izvitoperila u laž.

Oktobra '91. godine probudila sam se usred noći i napisala Mladenu pismo. Mada se nismo videli više od šest godina znala sam da bismo se razumeli kao i ranije, pisala sam mu jer sam bila ogorčena i nemoćna. Znala sam da pismo neću poslati – pošta između Beograda i Zagreba nije više radila, a Mladen tada čak nije ni bio u Hrvatskoj. Pre nekoliko dana sam ga prvi put ponovo pročitala, sve ovo vreme nisam se usuđivala, jer sam jedino zapamtila da sam ga napisala tužna što ne mogu da se vidim s prijateljem i da razgovaram sa njim. Plašila sam se da je pismo sentimentalno, a lišeno razumevanja tuđe patnje... Imam opravdanje: tu patnju nisam ja stvorila.

4. oktobar '91, petak, 02.30.

Sad kad pogledaš sve ono što si naslikao pre šest godina – deset dana sam krajem novembra/početak decembra spavala u tvojoj radnoj sobi okružena tvojim malim slikama na drvetu –

sad kad to pogledaš suočen kao i ja sa srpsko/hrvatsko/jugoslovenskom farsom tuđih smrti i pravom nesrećom hiljada unesrećenih porodica –

kad pogledaš svu crnu i crvenu boju koje su bile zamenile vrednost i značenje –

jer im ljudi pridaju vrednost i značenje antropomorfizujući sve što ne mogu da shvate u svetu oko sebe koji ne razumeju jer ga nisu stvorili –

kad se setim fotografija u boji sa zvaničnih sovjetskih pogreba od pre šest-sedam godina – crvene zastave, crveni jastuci od po metra sa poređanim ordenjem, kovčezi postavljeni crvenim satenom a u njima trupla ostarelih vođa –

dok mi sada živimo sa drukčijim smrtima koje su još neprirodnije, izopačenije – i farsa – jer ih zloupotrebljavaju oni isti koji su još živi, a koje će sahranjivati sa istom svečanom laži u nekim drugim bojama –

Niti je crveno radost niti je crno žalost.

Sad je smrt u zelenkastim i smeđe-zeleno-žučkastim bojama

nije više stara

podmladila se –

kao što kad umiru stari ljudi i žene kažemo:

Eto, došlo im je vreme,

tako je sad došlo vreme mladima

ko je to vreme izračunao i raspodelio?

ali smrt nema bojâ

Kad sam krajem leta pre četiri godine počela da predviđam šta će se desiti “ovde u Srbiji”, pa pre tri ili dve šta će se desiti “tamo u Hrvatskoj” osetila sam se samo prokleta, kao Kasandra, jer niko neće da čuje moje proročanstvo.

Do tvoje kuće sam se pela uz sveže zimsko blatnjavo brdo, zaraslo u drveće i žbunje, bila sam srećna u gradu koji volim, u gostima kod prijatelja.

Kad ćemo se ponovo videti?

Kako ste? Ti i oni koje voliš?

Neću po ko zna koji put da prepričavam ko je gde morao da popusti i napravi kompromis – Hrbi i Srvati – da ne bi bilo mrtvih i unesrećenih.

Samo bog u svojoj dalekoj ravnodušnosti ima vlast nad životom i smrću. Ta vlast ne pripada ljudima, kad je uzurpiraju ona može doneti samo razaranje i zlo.

Seti se svog rada tvoje/moje

sada su podelili svet na tvoje/moje i nebo govori ili hrpski ili srvatski.

Umesto svih boja spektra – i svetlosti s one strane boje – jeziku su nametnute reči bez smisla koje mogu da čuju samo vampiri koji se hrane tuđom smrću, koji piju tuđ očaj i žderu tuđu patnju

– samo tako znaju da su živi.

Nije još ni Vukovar bio “oslobođen” kad sam ovo napisala prijatelju. Nije imao prilike to da pročita, nisam htela pismo da šaljem po drugima. Paranoidno se ustručavam da ga pošaljem i sada, kad pošta radi.

Njihove vampirske reči jesu bez smisla, mada su vrlo razumljive – ta moja tvrdnja nije nikakav retorički paradoks usamljeničkog patosa u tri sata ujutro. Umesto smislu, njihov jezik služi strogo racionalizovanom cilju, potpuno je podređen bukvalnom opredmećenju. Tu nema nimalo govornog i stvaralačkog prostora za slojevitu složenost *logosa* (antičkog, ne jevandeoskog) – a *idein* se ni ne nazire.

Pogrešila sam samo u jednom, oni se ne mogu nazvati vampirima, vampir se hrani pijuću krv živih, a ovi “naši/njihovi” strvožderi ne bi podneli ni tu iskru života. Njima prija samo polutrula lešina jer se svete: a osveta je od mrtvog u mrtvo, zatvorena kružnica, sve što je živo smeta joj jer probija taj krug.

130 Mladenov mlađi brat Sen Stilinović nije slikao na drvetu i kartonu, nego uljem na platnu. Njegove slike sam prvi i poslednji put videla te iste jeseni u Zagrebu. Slikao je oružje, metke, bombe, mine: u prednjem planu je frontalno “portretiran” razorni predmet, a iza njega pejzaž, rascvetan ili pod snegom. Ili samo predmet u monohromnom prostoru. Dok sam bila kod njih u gostima naslikao je za jedno veće sliku, neku granatu.

Imao je izložbu 1984. u SKUC-u. Na razglednici/pozivnici bila je slika revolvera i Svenova rečenica:

POŠTO BILO KOM NIJE DOZVOLJENO DA POSJEDUJE ORUŽJE, TAKO BILO TKO NE MOŽE POSTATI UMJETNIK

Danas u bivšoj Jugoslaviji oružje poseduje bilo tko i vrlo prilježno njime ubija koga god može, kad god mu se za to ukaže prilika – ali analogno tome bilo tko (svako?) nije postao umetnik – umetnika je sve manje – od onih koji to još jesu mnogi više ne žive u zemljama sastavljenim od rastavljene bivše, neki su umrli, neki poginuli. To ratno *danas* malo se produžilo, traje već više od tri godine, a pripremalo se bar desetak. Zvanično se ratuje od prošlog leta '91 (a po mojoj računici od 17. avgusta 1990), i rat će, premeštajući se s mesta na mesto, trajati još dugo, ne znam koliko.

Sada mi Svenove slike oružja, posmatrane iz iskustva protekle dve ratne godine, izgledaju kao vrlo jednostavna anticipacija ne samo svih zločina, nego i ljubavničke opsednutosti ovdašnjih plemenskih ratnika tim precizno napravljenim i lepo uobličanim predmetima. U njihovo stvaranje i proizvodnju ugrađen je koncentrisani smisao za funkcionalno, u njih je uložena bauhausovski precizna zanat-

ska veština da se korisniku uklope u šaku, na rame ili na bok, da “lepo leže u ruci”. Objekti smrti kojima se ubija u našem ratu nastali su na vrhuncu takozvane “tehničke i industrijske revolucije”, pre sadašnje elektronske: to su mehanički predmeti za neposrednu upotrebu, doslovni materijalni produžeci (ljubitelji McLuhana bi rekli ekstenzije) korisnikove svesti – kao pisaća mašina, foto-aparat ili mala “amaterska” filmska kamera, olovka, kist, četka, dleto, razne alatke kojima se režu i oblikuju papir, drvo, kamen, i živo ljudsko telo.

Kako tvrdnju da bilo tko ne može postati umjetnik uskladiti sa već poslovičnom izjavom Josepha Bauysa

**Jeder Mensch ist ein Künstler.
Svaki čovek je umetnik.**

Gde se pritajio taj umetnik u svakom ljudskom biću?

Evo kako Beuys utopistički objašnjava svoju misao:

J.B.: ... Zanimaju me [edicije i distribucija vehikla] kao i širenje ideja koje razmatraju političke promjene, ili kao širenje filozofijskih spoznaja koje također uzimaju u obzir promjenu čovjeka u budućnosti. Dakle, zanima me shvaćanje čovjeka kao nekoga tko je obavezan da iz dalekog zaleđa – možemo to zvati principom topline ili logosom – nešto producira. Tako se čovjek sagledava kao kreativno biće, svejedno je li riječ o pravniku, kada produkt završava kao neki pledoaje ili pismo, ili je riječ o produktu koji završava u samopokretu ili u nečemu, recimo, mnogo dojmljivijem.

131

Ovdje nas zanima sljedeća rečenica: Svaki čovjek je umjetnik. Po mome mišljenju, to se može doživjeti u mojim objektima. Svaki čovjek je umjetnik jer će mnogi reći: “Zašto i ja ne napravim nešto slično, slične stvari?” U rečenici “Svaki čovjek je umjetnik” jednostavno se kaže da je čovjek kreativno biće, da može stvarati kreativno, i to veoma slojevito. U načelu mi je svejedno potječe li produkcija od nekog slikara i kipara ili od fizičara.

Pitanje: Ali, produkcija mora teći po slobodnoj volji, slobodna od privrednih produkcijskih pritisaka?

J.B.: Naravno. Čovjeka ne možemo prisiliti na stvaranje. Ako se čovjek nalazi pod političkom represijom, kao što je to danas, onda se gubi upravo njegova produktivnost. Kada bi ljudi ostvarili slobodu, demokra-

tičnost i socijalnost, da se sami mogu određivati u procesu produkcije, onda bi njihova produktivnost bila mnogo plodnija. Na Zemlji se ne bi moralo umirati od gladi.

No sve je upravo ovako zbog toga što u našem političkom sistemu ideja slobode ne egzistira u pravom smislu.

Intervju iz prosinca/decembra 1970.

132

Joseph Beuys: *Stolica sa mašču*.

Joseph Beuys: Dakle, nema nepremostivih razlika. To što se mijenja karakter predmeta samo je znak da je u pitanju proširena ideja umjetnosti. To znači da me više ne zanima svijet umjetnosti kao mali pseudokulturni geto. Stoga ne želim govoriti o kreativnosti umjetnika i o modernom svijetu umjetnosti, nego se želim izjasniti o kreativnosti ljudskog roda uopće.

Moramo stvoriti potpuno nov temelj za umjetnost, jer se temelj današnje umjetnosti strašno smanji tijekom političkog razvoja u posljednjih stotinu godina. Pretvorio se u područje za nekolicinu intelektualaca, daleko od ljudskog života.

Ali, ako se pojam umjetnosti shvati antropološki, onda se kao totalitet zaista odnosi na čovjekovu kreativnost, na čovjekov rad, a ne samo na

rad umjetnika. Zašto bi se ideja umjetnosti morala odnositi samo na rad slikara i kipara? To je u stvari ograničenje kakvog nije bilo.

Pitanje: Npr. slikari koji za temu uzimaju slikanje?

J.B.: Da, nemam ništa protiv toga, to je djelatnost za specijaliste. Ali, postojeće ideje umjetnosti i kulture uvijek se odnose samo na takve ljude. To je umjetnička djelatnost, i na prvim stranicama novina nikada ne piše što se događa na području čovjekova istraživanja i spoznaje. Na prvim stranicama piše se o tome što rade političari; besmisao, to je na naslovnoj stranici. A kultura, to jest primarna produkcija, stoji bilo gdje pozadi, potpuno otuđena od života.

Našu kulturu ne oblikuje kultura, našu kulturu oblikuje moć ekonomije. Kad bismo jasno sagledali pravu ideju ekonomije, ne bi bilo nikakve greške. Moramo doći do drugačije predodžbe ekonomije.

Uvijek sam pokušavao pokazati zbog čega umjetnost mora biti povezana sa životom. Novi koncept ekonomije može se formirati samo preko umjetnosti, u smislu čovjekovih potreba, ne u smislu razaranja i konzumiranja politike i vlasništva, nego prvenstveno u smislu stvaranja spiritualnih dobara.

Ako dobro promislimo, sva pitanja o tome što i kako proizvoditi jesu kulturološka pitanja, dakle duhovna; to jest, kultura prožimlje cijeli život do u najmanju pojedinost, a produkti kulture jesu konkretna koncepcija KAPITALA.

Intervju iz lipnja/juna 1977.

Evo cele Beuysove izjave – programa:

**KULTUR REVOLUTION
IST KEINE HAU-RUCK-
-METHODE: DIE ALTEN
BÄUME STERBEN AB
UND NEUE WACHSEN
NACH. SIE SIND DIE
ZUKUNFT. DER NEUE
KUNST BEGRIFF KANN
NURREVOLUTIONÄR
WIRKLICHKEIT WERDEN.
JEDER MENSCH IST
EIN KÜNSLER.
MAKE THE SECRETS PRODUCTIVE!**

133

To je bio rad na izložbi, napisan na komadu šperploče ili drveta, mrkocrvenom bojom koja izgleda kao osušena potamnela krv. Ali jedna stvar ostaje nedorečena: prestaju ili tajne biti tajne kad počnu nešto stvarati, i da li na to stvaranje utiču posredno ili neposredno? Takođe, šta da radim sa tim ja, koja ne verujem u tajne?

Sven Stilinović i Joseph Beuys ne iskazuju dve različite tvrdnje o ljudskom stvaralaštvu. B. govori o tome šta svako od nas potencijalno jeste, a S. o tome kako se ta suštastvenost ponekad (ne) ostvaruje. Pošto je Beuys prošao kroz iskustva koja Sven nije imao kad je počeo da slika, sve što je B. uradio kao umetnik analizirajući i opisujući naše nemoći, jalovosti, smrti i razaranja – i šta možemo uprkos njima, baš zbog toga što one postoje – sveobuhvatnije je od Svenovih radova i nje-

gove kratke izjave, ali nije “bolje”, to u umetnosti ne postoji, kad se tako upoređuje tu nema umetnosti.

Moram dodati da mi neko ko je prošao kroz iskustvo Drugog svetskog rata kao Beuys ipak nepristojno svesno izbegava *sveukupni* ostvareni potencijal svojih bližnjih kad izjavljuje da je svako umetnik. Ta umetnička proizvodnja nije određena ničim drugim osim samom sobom, Beuys ne govori ništa o moralnim principima tog procesa: da li je proizvodnja oružja umetnost? Da li je nuklearni projektil umetničko delo? Svenov revizionistički komentar je sasvim primeren.

Beuys se koncentrisao na idealizovano jezgro apstraktnog ljudskog stvaranja – a Sven je, ne znajući šta su nam spremali, precizno naslutio i nagovestio ovdašnjju razornu i ubilačku mrtvu silu koja nastaje iz straha pred sopstvenom ponornom prazninom – onom iz koje, i iza koje (*beyond the void...*) počinje da se stvara.

134 Zašto mrtvu silu? Zato što je jalova, nepokretno učvršćena u jednoj tački, zatvorena u njoj. Ukoliko bi se pomerila, promenila bi se – a pojedinac u kome se odvija taj proces našao bi se za neko vreme pred prazninom, nepoznatim unutrašnjim prostorom bez granica, koji ne može često baš odmah da prepozna kao sopstvenu otvorenost i ogoljenost gde nema nikog drugog. Pogotovu ne “naroda” i sličnog masovnog ljudstva. On tada ustukne, pobegne natrag u omeđeno jer je poznato i zato bezbedno. Bezbedno jer se vidi kraj – koji ograničene kukavice ponekad nazovu ciljem. A taj cilj/kraj su granice – vremenske, prostorne, jezičke, spoljašnje, unutrašnje, bivstvene – svuda zid koji takvi ljudi ne smeju ni da probiju niti da ga pređu. Ili zaobiđu... Pa on se ne prostire u “levu” i “desnu” beskonačnost.

Umesto da se prepuste usamljenom u sebi, koga još ne poznaju, a koji je verovatno najbliže onom što jesu – bojeći se tog prelaska u nesvesno, lažno moćni počinju da uništavaju.

Nesvesno je crno, kako kažu. [...] Ali zar se upravo nesvesnom ne pripisuju užasi koji jedino mogu biti užasi svesti i jednog verovanja suviše sigurnog u samog sebe? Da li je preterano ako se kaže da, u nesvesnom, nužno ima manje surovosti i strave, i to druge vrste, nego u svesti nekog naslednika, nekog vojnog lica ili šefa države? Nesvesno ima svoje užase, ali oni nisu antropomorfni. Čudovišta ne rađa san razuma, pre ih rađa budna i besana racionalnost. Nesvesno je rusoističko, budući da je ono čovek-priroda. A koliko je zloće i lukavstva kod Rusoa. Prestup, osećanje krivice, kastracija: da li su to determinacije nesvesnog – ili je to način na koji neki sveštenik vidi stvari?

Deleuze i Gatari, *Anti-Edip*

To ne ukida politička, pragmatična i racionalna objašnjenja za nastanak i trajanje jugoslovenskog (bosanskog/hrvatskog/srpskog) rata. Pokušaj očuvanja poretka totalitarnog nacionalizma tenkovima isto je tako iracionalan, kao i napad na susedno selo da to selo ne bi možda napalo nas. Ti strahovi su stvarni, mada valjanost njihovih uzroka i porekla to ne mora uvek biti. Tuđi strah je velika sila, ovdašnji poredak ga vešto proizvodi i dobro zna kako se njime manipuliše.

Zaista mislim da je susret s nepoznatom prazninom gde nema ničeg i nikog (osim sopstvene neograničene sveobuhvatnosti) bio presudan za mnoge da pobegnu u nasilje i razaranje: bilo ono privatno porodično, ili javno ratno. Takođe i da ih međusobno povežu, ili pretvore intimno porodično nasilje u javno. Načini su im raznoliki, jedino im je uvek srodno uništavanje stvaranja – i tuđih života.

Nasilje nad sopstvenim iracionalnim – nesvesnim – i njegovo zatamljavanje pogrešnom vrstom racionalizacije, nastavlja se projektovanjem tog nesvesnog u spoljašnje: u ljude, stvari, slike, simbole, ideje. Takvo jalovo sakaćenje sebe pokušajem da se okolina optuži za ugrožavanje pogrešno shvaćenog unutarnjeg lažnog reda, može kao nastavak samo imati želju za odstranjivanjem te projektovane spoljašnjosti. Do unutarnje slobode pojedinca ne dolazi se poricanjem ili ukidanjem nepoznatog (i neprepoznatog). Umesto da se nesvesno usmeri na tek otvorene nove puteve, da se prepusti vođstvu neizvesnosti oslobođene straha pred sopstvenim neistraženim... Jeste, to je povremeno vrlo neugodan proces, ponekad vrlo bolan, i prilično usamljenički.

135

Verujem da je ovo kratko “objašnjenje” jednima nepotrebno, a da će mi drugi zameriti manjak prigodnih psiholoških, socioloških i strukturalističkih citata. Postoje, međutim, i oni kojima će ovo biti delimično (ili potpuno) nepoznato kao analogija: neka mi poveruju na reč – uprkos odsustvu opširnih dokaza “opsežne naučne aparature”. Uskraćujem čitaocu tridesetak prigodnih stranica citata iz Levy-Bruhla, Malinovskog, Eliadea, Junga, Lacana, Lévi-Straussa, Foucaulta, Jovana Cvijića, Miroslava Krleže...

Kada se početkom jula '91. završio “rat u Sloveniji” shvatila sam da više nema nade, da će se sve moje strepnje i predviđanja obistinuti. Tog trenutka je nestalo depresije, nedoumice i neizvesnosti, postojala je samo jedna mogućnost, ona najgora. Nisam više bila u vlasti zloduha i zlotvora, bila sam izvan kruga njihovog delanja i mišljenja.

Ostali su mi vera, ljubav i nada za moju privatnost do koje samo sticajem okolnosti nisu nikad doprli, a kamoli u nju uspeli da prodru.

Imala sam sreće – niko od meni bliskih i dragih nije bio čak ni ugrožen u ovom ratu, svi su živi i zdravi. Neki od njih su patili, moja nemoć bila je ista kao i njihova; ne verujem da sam ikome zaista pomogla. Ne znam da li će tako i ostati, ne znam šta će se događati sa njima ili sa mnom, ne znam da li će se rat završiti i kakav bi uopšte mogao biti njegov kraj.

mind come to plenum when nothing more will go into it

**the wind mad as Cassandra
who was as sane as the lot of 'em
Canto LXXVII**

136 Te kasne jeseni '85. u Zagrebu prvi put sam čitala pesme Josipa Severa. On je zagrebački pesnik, rođen je 8. VII 1938. godine, a umro 28. I 1989. Objavio je dve zbirke, a i dosta pesama po časopisima. Prevodio je Majakovskog, Babelja, Nabokova; studirao slavistiku u Zagrebu i sinologiju u Pekingju. Zbirka njegovih sabranih pesama *Borealni konj* izašla je posthumno u Zagrebu 1989. godine. I Sever je prorokovao. I on ima nekoliko pesama o ovom ratu. Navešću dve; u zbirci slede jedna drugu.

O, ljudi, spasite rat

**O, ljudi, spasite rat
Valja se ubijati
Ne valja sijati žito, djecu, uzgajati stoku
U ženu treba utaknuti plač
A potom iz nje vaditi svježi kostur
čavlima dijete pribiti za gredu
ili deblo hrasta
O, ljudi, spasite rat!**

**Kako je divno gledati ratni krajolik
Gdje prekrasna je glazba**

Samrtnički krik

Gdje nož uđe u grudi, metak u zatiljak
Gdje se kočopere raskošni lešinari
O, ljudi, spasite rat!

Koljite se širom paralela
Redajte svoje lešine dužinom meridijana
Redajte se, vješajte mirotvorce
svakog novog dana

I one okrutne mudrace
Rasporite trbuh Siddharte
Presijecite arterije ljudskih visina
Spalite Giordana Bruna opet
Sokratu dajte kukutu iz ovih stopa
Galileja šutnite bogom
Udijelite mu oprost
Ili ga stavite na galiju, da mornarica
na debelim morima opstane

Punim jedrima plovite u smrt
I burnim rukama
I tad će konačno zavladata mir

O, ljudi, spasite rat!

Balada o hrvatskom ili srpskom jeziku

I kad se definitivno pokolju zapravo iskolju,
uzajamno, srpske
i hrvatske riječi.
Što će onda
preostat?
A, valjda nemušti jezik:
jezik ptica, drveća,
cvijeća,
i mrava,
i mrava,

i jezik dječji.
Jezik pčela,
bumbara i buba mara
jezik konja,
i krava,
i magaraca,
i mačketina
i sibirskih mačketina.
I sad, iz najbriljantnijih
sibirskih rudnika
i rudača
ružoprsta zora rudi.
To znači,
hrvatskim ili
srpskim jezikom
govorit će
neki iz svemira
upravo
pristigli
ljudi.

BIBLIOGRAFSKI DODATAK

Mladena Stilinovića poznajem od leta 1963. godine. Upoznali smo se u Rovinju. Na samostalnim i grupnim izložbama on je izlagao (i izlaže) radove i sprovodi akcije crvenom bojom, povodom crvene boje i o crvenoj boji još od sredine sedamdesetih godina.

Tekstovi Željka Koščevića i Branke Stipančić o *Eksploataciji mrtvih*, fotografije izložbene postavke (i sobe u kojoj sam spavala), objavljeni su u časopisu *Moment*, broj II/12 (Beograd: jesen 1988).

Katalog je izdanje autora i može se naći u privatnim bibliotekama; Mladen ga je uglavnom poklanjao prijateljima. Slovenački prevod intervjua koji navodim objavljen je u i časopisu *Likovne besede*, broj 21-22 (Ljubljana: 1992); tematski naslov celog broja glasi *Umetnost jača od smrti*. S tim se potpuno slažem, jedino je umetnost ne samo jača od smrti, nego poništava antropocentričnu perspektivu "smrti" kojoj su skloni neki pisci i mislioci.

1990. godine (u Rovinju) pila sam jednog julskog prepodneva kafu kod poznanika iza ugla, na početku Grizije; sedeli smo napolju na stepenicama. Tu je stajao i *Večernji list*, uzela sam da ga prelistam, a na kulturnim stranama bio je članak o Mladenovoj izložbi u Austriji i fotografija postavljenih radova koju je on snimio. Mladen nije pročitao ovaj moj tekst, tako da ne znam šta bi mogao misliti o kontekstu u koji sam smestila naše razgovore i njegov intervju.

Mandeljštama smo čitali u prevodu Branka Miljkovića i Milice Nikolić, (Beograd: Prosveta, 1969).

Hrvatski prevod njegovih pesama objavljen je 1989. godine – Osip Mandeljštam: *Pjesme i Eseji* (pjesme preveo Fikret Cacan, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989).

Ova dva prevoda se, naravno, razlikuju. Ne znam ruski, a i da znam ne bih presuđivala koji je bolji. Osim tri citirana odlomka – koje nisam pronašla u ovom zagrebačkom izdanju Mandeljštama, ostale možete, usporedbe radi, naći u tom Cacanovom prevodu.

Intervju sa Christianom Boltanskim objavljen je u časopisu *Flash Art*, str. 82, br. 124 (October/November 1985); prevod s engleskog je moj.

Intervjui sa Josephom Beuysom su iz časopisa *Quorum*, broj 5/22/ (Zagreb: 1988), str. 211–221. Ceo prilog o Beuysu (str. 211–264) priredili su Ivića Župan i Branko Maleš; prevod sa nemačkog Darija Pastuović. Programski tekst na nemačkom koji citiram je jedan od poslednjih kadrova dokumentarnog filma o Beuysu *Jeder Mensch ist ein Künstler*, 57 min. (1979), scenario i režija Werner Kruger.

Onaj koga zanimaju Maljević i njegov odnos prema znaku, osećajnosti, duhovnosti, slici, slikarstvu... neka pročita njegove tekstove koje je priredio Slobodan Mijušković, *Semiotiku ikone* Borisa Andrejeviča Uspenskog (Beograd: Nolit, 1979; preveo Novica Petković), pa neka od ova dva monologa sklopi sopstveni tekst, to jest unakrsni komentar bez zaključka...

Ne vidim zašto bi Beuysova, Mladenova ili moja utopija bile gore od utopija Miloševića, Tuđmana, Izetbegovića i Karadžića – u svakom slučaju bi bile jevtinije, trajnije i sadržajnije. Možda je baš u tome problem?

Politiku i sudbinu ljudi kroje ljudi bez ideala i veličine. Oni veliki ne bave se politikom. Općenito je tako. Ali sada treba stvarati novog čovjeka u sebi. Treba da ljudi od akcije postanu ljudi s idealima i pjesnici po zanahtu. Svoje snove treba proživjeti – prodjelovati ih. Prije smo od njih odustajali ili se u njima gubili. Ne smijemo se niti izgubiti u njima niti odustatati od njih.

Albert Camus, Žapisi, prosinac/decembar 1937, str. 64
(Zagreb: Zora, 1971; prevela Ljerka Depolo)
– što bi rekao Bob Dylan, *don't follow the leaders,*
watch the parking meters.

140

Bog iz Spinoze je na 252. stranici *Etike*, Deo 5. O moći razuma, ili o ljudskoj slobodi (Beograd: 1959; prevela dr. Ksenija Atanasijević).

Citat iz Deleuzeovog i Gatarijevog *Anti-Edipa* je na 91. stranici, prevela Ana Moralić (Sremski Karlovci: 1990).

Sabrane pesme Josipa Severa *Borealni Konj* objavila je Mladost, Zagreb. Dve koje citiram su na stranicama 177 i 178; napisane su početkom osamdesetih. U zbirci ima bar još tri pesme koje su takođe o njihovom/našem ratu, što samo potvrđuju pesničku vidovitost i srpsku/hrvatsku krvoločnost.

Nažalost, sve ratne strahote ipak deluju blagorodnije i saosećajnije kad ih pesnici napišu. Tu više nema svakodnevnog neotklonjivog užasa pojedinačnih života. Onog istinskog, nemoćno stradalničkog užasa sa kojim se ma koja kjerkegorovsko Beckettova rastočenost postojanja, svedena na sudbinski proračunato povezane ćelije uvek samo jednog ljudskog bića – ne može i ne sme porediti. Patnja postoji i kad niko nije napisao ništa o njoj.

Dok su protekle tri-četiri godine, do leta '91, članovi jugoslovenskog predsedništva prigodno prikazani u onoj velikoj sali kako sede oko okruglog stola, iza njih se prostirao ogromni, bar četiri metra dugačak Lubardin mural. Kad god sam ih ugledala na TV mislila sam kako su mu okrenuli leđa ne zato što je slika zgodna kao pozadina za snimanje, nego zato što je nemoguće gledati u tog Lubardu duže od desetak minuta. Ta ogromna zidna slika je jedna od njegovih snažnijih, njena zlokobna nekrotivost zadržava svoju esenciju i kao pozadina političarima koji poziraju za desetak minuta televizijskog dnevnika.

Sećate se, velika crvena-sivo-beličasto-crna slika, sva od gorućeg prostora, vatre, pepela, kamena, sagorelih crnina, ponegde se prepoznaju oblici u naponu energije; sve je u pokretu. Cela slika je tako nabijena snagom koja razdražuje, uznemirava, sve je na njoj naslikano u trenutku nekog intenzivnog preobraženja, za koje nije jasno da li je trenutak pre eksplozije u kojoj će sve biti razoreno, ili trenutak posle nje kad je sve nastalo. Što god bilo, nemoguće je boraviti duže vremena u istoj prostoriji sa tom slikom, njena koncentrisana energija nikako ne smiruje, ona posmatrača – čak i kad je ne gleda – dovodi do nekog njegovog ruba prenoseći mu svoj prelomni trenutak.

Ta slika ima svakako priču o svom postanku, o tome ko je odlučio i naručio da baš Lubarda “dekorise” veliku salu u državnom zdanju. Lubarda je vrlo dobro znao šta je naslikao, namerno je pustio na volju svojim vrhuncima i opsesijama.

141

Ko se može o ma čemu dogovoriti dok satima sedi sa tom slikom iza leđa, dok ga njena sila bije u potiljak... Možda su ovi “naši” samo sedeli pred njom za javno predstavljanje, a u stvari razgovarali o sudbini naroda po nekim drugim salama i sobama, ali ako je bilo tako, ni to nam nije pomoglo: njihova jednodimenzionalna aperceptivnost bila je nepobediva.

Političari treba da sede i dogovaraju se – što mnogi i rade – okruženi nezlobivim postimpresionističkim pejzažima: pastoralnim gradskim prizorima obasjanim prolećnim suncem, njivama pokrivenim belim jutarnjim snegom, ribarskim barkama u mirnoj luci dok se oblaci šušure na zapadu; takođe dolaze u obzir i povrćno-voćne mrtve prirode, ali nipošto u kasno renesansnom ili barokno manirističkom duhu, niti sezanovski razgrađene.

Kad god sam gledala “osmočlano predsedništvo SFRJ” ispred Lubardinog murala samo sam se osećala nelagodno – slika je uvek delovala kao opomena i neartikulisani nemir.

kraj 1992...

ENTR'ACTE

18. mart/ožujak, '93.

Na izložbi *privatno/javno* u SKC-u.

Već su gotovo svi bili otišli, stigla sam oko pola devet.

Raša (Todosijević) i Marinela (Koželj) pročitali "Eksploataciju".

Ono što su njih dvoje rekli o eksploataciji obradovalo me: Raša kaže da ima primedbi, čak tvrdi da imam gramatičkih grešaka (baš me briga) – ali kad se upuste u svoju priču o tekstu vidi se da im je važan na moj način.

Raša: "Ko će to da razume, to shvata pet ljudi! Ko nije video te radove, te male slike, žuto sunce na satenu... kome je to jasno!"

Marinela: "I ja sam spavala u tom krevetu, sve znam... pela se stepenicama... Ko je doživeo taj fluid... tamo, u toj sobi..."

U stvari je to na neki način pohvalno. Zanima me kako će sklop (i osećanja) celog teksta primiti oni koji ne znaju ni slike, ni Mladena, ni put do kuće u Voćarskom, ni Crveni otok...

Raša: "To na ostrvu, to nikom neće biti jasno."

Baš da vidim šta će biti kad "Eksploatacija" jednom bude objavljena.

Uostalom, *privatno/javno* je i u ovom tekstu. Eh, sujeto!

142

Septembra/listopada '86, na venecijanskom Bijenalu, na ogromnom izložbenom galimatijasu poređanom bez ikakvog kriterijuma, a sa tematskim pretencioznim naslovom *Umetnost i Alhemija*, bila je izložena slika Henryja Michauxa naslikana 1938. godine. Na njoj je, istina u nekom velikom tamnojubičastom prostoru oivičenom stubovima, stajala mala smrt s maskom u desnoj ruci, ista kao i Mladenove; iza nje se devet stepenika uspinjalo do dva visoka pravougaona prozora kroz koje se video vatromet ili eksplozija, rasprsnuta granata ili galaksija.

Godinu-dve posle toga razgledala sam katalog Michauxovih sabranih slika i crteža, ima još nekoliko smrti koje su vrlo slične Mladenovim.

Ne znam ima li Michaux i ratnih pesama, napisao je mnogo više nego što sam ja pročitala. Ciničnih pesama. Zajedljivih. Veselih. Sa dovoljno ljubavi da mu se ponekad veruje.

Ima i nežno okrutnih, o sopstvenoj smrti koju smo ipak preživeli.

Dimitrije Bašićević Mangelos je umetnik i pisac sa kojim su se Mladen i njegovi prijatelji družili u Zagrebu.

A on je napisao:

triumf instinkta

bilo je jedno vreme kada su ljudi umirali, a ideja nije bilo. ljudi su umirali masovno, nasilno privedeni svome kraju. nije to bila literatura. bilo je sasvim drugačije. sasvim različito od svih literarnih umiranja. i prirodnih. različito od svake slike, od svake pesme, od svake novinske vesti i nije ličilo na istoriju. nimalo. ni na poznati život. bilo je to vreme smrti.

u umiranju su i knjige mirisale na smrt, a čitanje na umiranje. knjige se nisu slagale s onim što je preostajalo od disanja, pa se moglo čuti šuštanje njihove papirnate laži u tišini koraka istine koji su nestajali u smrti. listao sam svoje mladenačke zapise. ono što sam mogao čuti bilo je samo šuštanje listova ispisanih praznim rečima, u dubokoj zbunjenosti, počeo sam između tih redaka beležiti smrt. smrti. svaku vest o nepovratnom odlasku suseda, prijatelja, rođaka, poznatih, zabeležio sam s malo crnila. mrlja crne boje između redaka. bez razmišljanja bez namere, bez objašnjenja.

143

kasnije, kad god bih prolistavao te sveske, činilo mi se, svaki put, da sam na groblju. četvrtaste mrlje ličile su na grobove. crnili su se na belim listovima a ispisane reči unaokolo, bile su kao trava, prorasla i spržena. stari korov koji je bezrazložno i bez smisla stražario kraj anonimnih raka. zureći u prazno, često sam sedeo sa sveskom na kolenima. skoro sa strahom ponekad bih okrenuo koji list. opet grob. ponovo grobovi. nisam se usuđivao pitati, kome li pripada, koga označava taj grob. bežao sam od pitanja i od grobova. i ponovo im se vraćao. jednom sam naišao na obeležen grob, to jest na zapis imena čoveka čija je uspomena bila označena crnom mrljom u đlačkoj svesci. pisalo je. paysage de la mort du mida. mida. ime nastavnika. dobar čovek beše. zašto je natpis bio na francuskom jeziku – ne znam. kasnije sam svim tim anonimnim grobovima postavio identičan natpis. paysage de la mort.

triumf rata

rat je triumfovao u relikvijama onog što bi se moglo nazvati čak opusom, s jednom mizernom takoreći frazom ili grupom crnih slika. paysage de la

mort. iza njih su se pojavili samo “paysage”-s, što bi se “stručno” moglo okarakterizirati kao “čisti pejzaži”, pa “pejzaži” razni. ako umetnost ne izvire iz koncepcije, već iz stanja, tada bi se to stanje u kome su nastale te metamorfoze iz smrti, mogle promatrati kao izvesno popuštanje pritiska trijumfa rata. iz praznine očajanja počelo se pomaljati nešto nalik mislima.

ali ako bi se ta situacija mogla nazvati nekom renesansom, otvoreno pitanje njene ambivalentnosti. otkud dva “puta”, dvostruka stanja. dva modusa.

Quorum, str. 187-8, br. I (24), 1989.

Ja sam bila povremeno očajna dok rat nije počeo, a od jula/srpnja '91. ništa mi nije bilo prazno na loš način.

BEKSTVO

144

3. avgust/kolovoz '95.

Friški primer iz *Nina*:

u kulturnom rezervatu, pod naslovom *Knjiga nade*, na četiri stupca Rakitićev prikaz sabranih članaka Koste Čavoškog: *Na rubovima srpstva*.

Prikazivač je zaturio prvo lice jednine: “Mi mislimo...”, “Čini nam se...”, a prikazani je “izbegao zamke vremena”. Turbo folk. Kad toliko govori u ime naroda, taj Slobodan Rakitić ne može prvo lice jednine ni imati, ako ga je ikad i imao.

Rubovima srpstva ne mogu doleteti:

Rubovi francustva (francuzštine?). Nemačkosti. Poljskosti. Portugalskosti. Burmanstva. Rubovi kinestva. Englestva (engleskosti?).

On the Edges of Serbhood. *Serbianhood?*

On the Borders, Brinks, Brims, Limits, Verges, Outskirts, Fringes, Frontiers, Boundaries, Rims of... *Serbiness? Serbness?*

Srbi na *irresistible*ge. Zaista. Ma nemoj! Uuuh, majku mu.

A šta se nalazi iza rubova srpstva? Kornjača na kojoj stoje slonovi držeći ostatak *ne-srpstva*?

30. juli/srpanj '95.

Jedno drukčije danas: ratuju više nego juče.

Malopre sam pročitala citirano ono čuveno Ivana Karamazova o deci koja pate i stradaju, kako bi se on odrekao istine samo da nijedno dete više ne strada; mada ja takva cenkanja s kosmosom smatram za gimnazijski jalovu mentalnu gimnastiku, ipak mislim da se to može primeniti i na ovo naše:

sva ta nasilna insistiranja na istini o srpskim stradanjima iz Drugog rata, i posle, kad su ih proterivali s Kosova, to je ta istina koja nije vredela nijednog novog ubistva. Naravno, Ivan Karamazov je znao da ne može da trguje sa univerzumom, pa se okrenuo ubistvu preko posrednika, baš kao i ovi naši beogradski i paljanski mislioci, a još je i brata pustio da robija umesto njega. Ma, sve je to muška logika.

Početak jula/srpnja '91.

Osam prethodnih meseci nisam mogla ništa, ni da pišem, ni da pravim kolaže, a kamoli da uzmem kameru u ruke i nešto snimim ili da montiram one nagomilane filmove.

Tri meseca nisam brisala prašinu u svojoj sobi. Ni prozor nisam prala pola godine. To nije bila zamućena skrama prašine na staklu nego nataložena ne- 145
moć. Zнала sam da će proći, ali je ponekad bilo vrlo naporno čekati.

Onda je krajem juna počeo rat u Sloveniji. On je trajao nedelju dana.

Nastavio se u Hrvatskoj, gde je u stvari počeo godinu dana pre slovenačkog, još 17. avgusta/kolovoza '90, u Kninu.

Juni/lipanj '94.

6. aprila/travnja '92. počeo je rat u Bosni i Hercegovini; on i dalje traje. Razorniji je i sveobuhvatnije krvoločan od prethodna dva.

Čim se završio rat u Sloveniji ja sam prvo obrisala prašinu – samo moja soba napunila je veliki usisivač – i počela da pravim kolaže i ponekad nešto zapišujem. Zato meni nije bilo teško za vreme ovog rata. Ovo mi je čak bio jedan od slojevito bogatijih perioda u životu.

Sve moje urođene sposobnosti i prikupljena znanja koncentrisali su se – bez prisilnog planiranja, na rešenje jedinog važnog problema: *kako da organizujem bekstvo? gde da pobegnem? čime da pobegnem?* – kako bi me sačuvale od prihvatanja meni tuđeg razornog viđenja sveta, od pristajanja na promišljeno zločinačke namere i dela. Jednostavnije rečeno, nisam pobešla od rata, od njega se ne može pobeći, nego od lažova i glupaka. Ovi prvi su prepravljali ili prikrivali činjenice, a ovi drugi, ko-

jih je bilo mnogo više, prepričavali ili ponavljali ono što su lažovi planirali i sproveli.

Kraj decembra/prosinca '93.

Napokon su srušili i most u Mostaru.

Nikad nisam bila u Mostaru.

Moja prijateljica koja jeste, kaže da je, kad bi prelazila most pa zastala na sredini, na najvišoj tački luka, osećaj bio potpuno isti kao da stoji na dugi. Ona to nije mogla znati, jer na pravoj dugi nije nikad stajala, ali kaže: “Da jesam, mora da je to kao na mostarskom mostu”.

Ovi što su srušili most, dugu ni ne zaslužuju jer ne mogu da je pojme. Zato i pokušavaju da je ukinu, ne vide je. Znaju da postoji, govorili su im o njoj oni koji su je dotakli / koje je dotakla. Zato i hoće da je unište, zbog tih drugih. Hoće da je uskrate i onima koji još nisu ni rođeni. Žele da unište ne samo mostove, nego i metafore.

Sve sam književnik, umetnik, reditelj: samo izmisle alibi-floskulu... Sopstvenu jednodimenzionalnost i dalje (uvek) pripisuju drugima. Ipak je sav taj svet narodnih zaštitnika pokvaren do srži. Nacionalno osveščene sociopate.

146

Tamo, u nekom budžaku podsvesti (tzv. *ono*: ne zaslužuje ni naziv na latinskom) naslućuju da nisu važni, baš zbog načina na koji stvaraju – izvan umetničke moći – zato to i rade. I zbog toga su sve opasniji. Ne-važnost ne mogu prevesti do u svest, te stoga... i tako dalje. Nepromenljivo zatvorene matrice mišljenja.

Zato i govore: na ovim prostorima – može se biti samo na ravni, a ravan je dvodimenzionalna. Na prostoru se ne može biti, on ima bar tri dimenzije. Ali, kad bi rekli da su “u prostoru”, priznali bi da je trodimenzionalan, te tako nisu na *njemu*, to jest izvan *njega*, nego su njegov deo.

Valjda misle da su sve one mape srpstva koje se vredno satreše crtajući zaista svet koji ih okružuje.

Početak oktobra/listopada '91.

Zvala me telefonom dobra poznanica koja već više od petnaest godina živi malo u Parizu, malo u Beogradu. Poslednji put smo se videle letos, krajem jula, večerale smo u Maderi; u Hrvatskoj se već ratovalo.

Počela je preko telefona pomalo da me prekoreva što mi, koji smo protiv rata, nismo dovoljno aktivni. Ja tada nisam bila “član” (nisam ni sada) niti jedne organizacije ili pokreta koji su preduzimali razne akcije protestujući, odajući poštu svim žrtvama, organizujući javne tribine i razgovore na kojima se poziva na

mir i razum – kao da vođe, organizatori i vlasnici rata nisu razumni – naprotiv, mnogo su proračunatiji i promišljeniji od bespomoćnih branilaca mira.

“Slušaj”, kažem ja njoj, “oni se ne mogu zaustaviti, ni ovde, ni tamo. To mora da odradi svoje.”

“Ali sutra će se ratovati pred tvojom kućom, moraš i ti nešto ozbiljnije preduzeti.”

“Znaš šta,” rekoh, “kad zaista budu ratovali dole pred mojom kapijom, ako bude mrtvih pokušaću nećim da im prekrijem bar lica, ako neko bude ranjen probaću da ga uvučem u haustor i pomognem – i paziću da ne ugazim u krv”.

Kraj proleća '93.

Išla sam na mirovne skupove i proteste, mada ne redovno. Stajala nekoliko puta u zimu '91. na '92. oko travnatog pravougaonika ispred Skupštine Srbije, pored bočnog zida zgrade Predsedništva Srbije... Jedino sveće nisam palila, to mi nije ništa značilo. Na tim skupovima se jedna starija žena uvek vajkala kako “eto, od celog Beograda jedva da je stotinak došlo, to je sramota, gde su ti ljudi...”, i po ceo sat bi to ponavljala, i bila je tamo svake večeri, i bila mi je isto toliko dosadna kao i ratni propagandisti, pa sam prestala da odlazim na to paljenje sveća.

“Učestvovala” sam po gradu i na nekoliko stajanja, sedenja i ležanja u protestnoj tišini. 147

Najbolje i najmasovnije okupljanje bilo im je (bilo nam je) rastezanje crne trake od Albanije do Slavije 31. maja '92. Dan-dva ranije je Jugoslavija (Srbija) stavljena pod sankcije UN. Ali nije zbog sankcija došlo osamdeset hiljada ljudi. Došli smo jer smo bili protiv rata u Bosni i Hercegovini. Na ovo se nadovezala serija od nekoliko nedelja inteligentnih i duhovitih studentskih protesta u leto '92. “Slobo, odlazi!” – i dalje je tu!? I misli da nam je stao nogom za vrat – e, nije svima. Još kao dete sam imala *fluxusovski* pristup politici, pa su se studentske akcije jedine uklapale u moje viđenje tog pragmatičnog sveta.

Tu je bio i DEPOS, i tamo se govorilo protiv rata, ali to više nije imalo veze sa pravim mirovnim pokretom. Tokom vidovdanske sedmice sretala sam mirovnjake, malo zbunjene ali sa smislom za humor – “Išli smo i pevali: 'Marširala, marširala kralja Petra garda'...” – reklo mi je nekoliko poznanika sa poluizvinjavajućim, poluciničnim osmehom, pronicljivo su se podsmevali samima sebi.

Januar/siječanj '95.

Tako lako i tako brzo je toliko mnogo ljudi prihvatilo da se samo ratom (to jest nasiljem, razaranjem, ubijanjem) mogu sačuvati okamenjeni “društveni mehanizmi” i dosegnuti ciljevi nacionalnih mitomanija. Valjda je i zbog toga braniteljima mira izgledalo da će nametljivim najavljuvanjem skupova ličiti na sve manipulatore.

Ne znam zbog čega su odbacili populistički pristup, može biti zbog čistih (ali u ovoj situaciji i čistunskih) načela, valjda zato što masovnost svakog pokreta podrazumeva i jednu količinu manipulacije “masama”, bez koje nije moguće zainteresovati veće grupe ljudi, a kamoli ih ubediti da prisustvuju antiratnim skupovima. Svima nam se već bilo ogadilo masovno mitingovanje, gotovo tri godine smo gledali kako na njima vladaju primitivizam, banalni folklor i napaljuvanje rudimentarne šovinističke beslovesnosti.

Onda je Đorđe Balašević – koji me nikad nije zanimalo jer su me u tom društveno angažovanom muzičkom žanru razmazili Bob Dylan i Ian Curtis – svojim kolegama iz *mainstreama* (i mirovnom pokretu) održao lekcije na svojim koncertima, javnim doćecima '94. i '95. godine u *Strava* centru. Posle su snimke tih koncerata ni ne znam koliko puta prikazivali po televizijama. Znači može i populističko-popularizatorski, samo je potrebna neka privlačna i većini razumljiva izvođačka ličnost...

148

23. septembar/rujan '91.

Ako me neko bude pitao šta sam radila za vreme rata u Jugoslaviji, to jest u Hrvatskoj, krajem leta '91...

Moći ću da ispričam kako sam gledala nebo, oblake, mesec, sunce; slušala sam kišu, oluju, šumorenje vetra u granama drveća i reske rezove krskog suvog lišća dok ga klizavi prekidani pokret vetra tera o asfalt. Uvek sam uspevala da se sakrijem u prirodu.

Jedino se nisam kupala u moru, ali sam se povremeno osećala kao more.

I uopšte se ne osećam kriva.

Ne umem da patim zbog onih koje ne poznajem.

21. februar/veljača '92.

zapisano dok sam čekala u nekom redu:

Zašto lažu i pretvaraju se?

Zašto žele da budu moćni?

Zar samo umetnici mogu da podnesu stvarnost

Oni su jedini prihvatili svet oko nas -

Ravnodušnost i užas sveta koji nas okružuje.

Sredina avgusta/kolovoza '92.
Iako nisam slikar, da imam novaca za platno, uljane boje i četke sad bih slikala cveće kao Georgia O'Keeffe.

Za koju stalno zaboravljam da ima dva f.

149

28. decembar/prosinac '92.
Televiziju sam prestala gotovo potpuno da gledam sredinom jula '91. Novine nisam prestala da čitam, tada smo još kupovali *Borbu* i *Politiku*; ovu drugu smo prestali da kupujemo negde u jesen zbog štednje i prevelike količine budalaština koje su tamo pisali.

Tako u leto, jesen i zimu '91 nisam gotovo ništa videla na TV-u od rata u Hrvatskoj. Negde krajem septembra, slučajno, u prolazu, zagledala sam se u drugi dnevnik, onaj u pola osam uveče:

vojni lovac-mlaznjak leteo je gotovo tik iznad morske površine, ne suviše brzo, nebo je bilo golubije plavo, kopno blago brežuljkasto, zeleno žbunasto, šareno kameno, videla su se i neka ostrvca – valjda negde između Zadra i Splita. To je trebalo da predstavlja dalmatinsku obalu. Bilo je potpuno apstraktno, više nije imalo nikakve veze sa njihovim/našim (ili mojim) morem, nekakve obojene površine i oblici meni nekad poznatog, a sada pomerenog otklonjenog sveta. Prizor je na mene tako delovao samo zbog malog vojnog mlaznjaka.

Kraj februara/veljače '93.
Ružičasta umetnost Isidore Bjelice, ili zašto je jedan grad kažnjen pošto nije mogao na silu da se pretvori u jednobojnu kravu:

Bog mi je dodijelio viđenje toga grada – on je stvarno bio prekrčan zlim duhovima. Niko mi nije vjerovao. Moje estetsko preobraćenje Sarajeva je bio uzaludan projekat, kao farbanje jedne crnogorske krave u roza, kada su sve šarulje bile u tri boje. Estetičnost i naglost u ljubavi su stvari zbog kojih možemo postati simpatični Bogu, pa nas on spasi, kao što je mene spasio iz tog grada, koji je zbog greha srušen, kao Sodoma i Gomora.

Nešto se ne sećam da je nebeska vatrena kiša pretvorila Sarajevo u prah i pepeo. Dažd od sumpornog ognja je na grešne starozavetne gradove poslala viša sila, ali Sarajevo ne razara bog, nego ljudi oko njega topovima, a u njemu mašinskim puškama. Ili su svi oni možda božji izaslanici, odabrani spasitelji? Neće biti. A stanovnici Sarajeva su izloženi toj pošasti jer nisu bili dovoljno estetični, te ne zavređuju božju naklonost?

Ovakva logika minobacačkog teleološkog konceptualizma ne poštuje ni moralna načela, ni umetničke postavke, niti ma kakvo religiozno ustrojstvo.

Mart/ožujak '93.

150 Na televiziji sam gledala i Vukovar odmah posle nečijeg zauzimanja, to jest nečijeg isterivanja, to jest oslobađanja. Kroz potpuno masakriran grad glavnom ulicom je išla kolona ljudi i žena, bilo je tu i poneko dete, hodali su pognutih glava po kršu od polomljenih cigala, maltera i kojekakvih greda. Mada su u tle gledali da bi videli gde staju, njihovi oboreni pogledi delovali su kao poniženje ili pogruženost. Nepravdomno je tumačiti tuđu nesreću, treba je samo poštovati i ako je moguće pomoći da se umanj; ljudi su bili iscrpljeni, gladni, bilo je hladno, krili su se više meseci po podrumima, nemam prava da objašnjavam njihove oborene glave. Volela bih da svako od ljudi iz te kolone jednom ispriča, ako se seća, šta se u njemu/njoj zbivalo dok je u toj sivoj koloni napuštao sada nepoznati, razdruzgani grad. A da neko ratnike natera da to saslušaju? Da li bi razumeli? Za vreme tog slavljenja oslobađanja Vukovara još nekoliko dana pratila sam na televiziji neko gubljenje i pronalaženje četrdeset jednog mrtvog deteta – a sva zapakovana u tamnosive najlon kese. Tako su pričali i prepričavali, na svoju strvinarsku žalost nisu uspeli i da ih fotografišu. Decu su prvo videli jedni, pa drugi, pa osmi, pa strana novinarka, onda je novinarka najednom prestala da se pokazuje na televiziji (ali bila citirana posredno od svedoka po novinama), zatim su deca ponovo nestala, pa ih je opet neko otkrio, i to je tako trajalo nekoliko dana, a da niko nije objasnio koliko dugo su uopšte mrtva, i kako su pomrla – ako njihovi leševi postoje. Jedino su najprilježniji uvek govorili “četrdeset jedno ubijeno srpsko dete” i to *srpsko* je bilo najvažnije, ne činjenica da su neka de-

ca pobijena, ili su pomrla zbog odsustva nege i hrane, nego nacionalna pripadnost mrtve dece. Onda su neki peti negde otkrili trideset šestoro mrtve hrvatske dece u providnim najlon-kesama... Napokon su svu decu potpuno zaturili, ili sam ja izgubila strpljenje pa mi je krajnji nalaz medijskih istražitelja promakao. Ako su ta deca postojala, moja naknadna radoznalost ih neće oživeti niti umanjiti patnje roditelja, a ako ih nije bilo, tim bolje.

Sve to sadašnju lešinarsku televiziju svodi na privatnu zafrkanciju koju smo ponekad u Beogradu prigodno pominjali početkom sedamdesetih:

*Na Kordunu grob do groba,
Traži majka sina svoga,
Našla ga je – radost prava –
Koka-Kola osvežava.
!*

Avgusta/kolovoza '92. na televiziji je dva-tri puta prikazano nekoliko “dokumentarnih” minuta iz jedne sarajevske bolnice. (Ko se malo slojevitije bavio filmom na analitično intuitivan način i pročitao osnovne tekstove “o prirodi filma kao takvog” zna da dokumentarnost ne postoji, sve [bilo šta] zabeleženo filmskom ili tv kamerom uvek je izmenjeno samim procesom snimanja.) 151

U toj kratkoj bolničkoj reportaži dete od deset meseci sedi u bolničkom krevetiću. Majku je ubila bomba, a dete je bilo ranjeno i amputirana mu je desna noga ispod kolena. Sedi na krevetiću naslonjeno na metalnu ogradicu i veselo se smeje – više ga ne boli. Pored njega je uz ogradicu naslonjen i veliki plišani medaigračka. Tako će i neke druge telesno i duhovno ranjene i povređene ljude možda jednom prestati da boli, ali nikad neće nestati ona samo njima poznata rana, zalečena ali uvek vidljiva unutar njem oku.

Nepoznato nasmejano dete za mene je i cinično poučni simbol ovih naši ratova. Svi mi koji bismo da se stvari ne rešavaju nasiljem i ubijanjem, kad se pročiste pojedinačna iskustva, svedeni smo na to dete.

Ali nama nema ko da pokloni među...

Uostalom, šta ima ko nama nešto da poklanja, ako su nam potrebne mede uzećemo ih sami, otećemo – zna se šta je naše! – kažu neki drugi mi. I oni su ranjeni, ubogaljeni, ali nekako drukčije, i gledaju nekim drugim očima.

Kraj oktobra/listopada '93.

Dala sam mami da pročita sve ovo. Smatra da je (ipak) bezosećajno, ili da tako deluje. Meni izgleda da bi svako iskazivanje mojeg mogućeg saosećanja bilo u osnovi lažno i licemerno. Nisam patila ja, patili su drugi. Posredno sam ponekad imala uvid u tuđu nesreću, jedino što mislim da sam postigla bilo je da ne ograničavam i ne ometam neke druge.

“Ovo mi je treći rat”, rekla je moja mama pre desetak dana, “nisam znala da ću ma kakav rat proživeti s tobom”.

Ona je rođena 1912. Prvog rata, onog 1914-18, seća se po čokoladi koju je dobila od austrijskog vojnika; vojnik joj je pokazivao fotografiju ćerke, devojčice istih godina, i vodio je nekoliko puta u šetnju; dobro su se razumeli jer je vojnik govorio hrvatski. Ono što mama još pamti jeste kako je bugarski vojnik uleteo u njihovu kujnu u Užičkoj Požegi, potegao nož i zamahnuo na njenu mamu, moju baku; ona, tri starije sestre i brat počeli su da vrište i plaču. To, i ko zna šta drugo, učinilo je da se Bugarin predomisli, odgurne baku i izleti iz kuhinje.

To nema veze s ovim sadašnjim ratom, nego je zgodna anegdota.

152 Drugi rat je prošla od jula '41. do oslobođenja Beograda '44. Bila je sa Prvom proleterskom, ne kao borac, nego je zbog partijskog staža od 1931. godine, i obrazovanja, pravila i izdavala novine kad se moglo, pisala proglose, bavila se nepismenim seoskim ženama, i uopšte organizacijom mirnodopskih privida na povremeno “slobodnoj” teritoriji. Prošla je sve velike ofanzive. Poginuli su mnogi bliski ljudi koje je volela. O tom ratu je napisala knjigu, vrlo ličnu i iskrenu. Uopšte ne verujem da bih ma kako unapredila sebe ili popravila nešto što se dogodilo pismenim izlivima sopstvene osećajnosti.

Ja ne znam kako je biti u ratu, pa pišem o nečem drugom.

Bez datuma –

Ako nam jezik umnogome određuje nacionalnu pripadnost, tek mi onda ništa nije jasno, izbegli Srbi iz Hrvatske sa kojima sam razgovarala ovde u Beogradu govore jezikom koji ovdašnji “starosedeooci” zovu hrvatski.

Govorite li srvatskohrpski? Kojim jezikom ćutite? Kojim jezikom hodate? Kojim jezikom plivate? Kojim jezikom gledate? Kojim jezikom sanjate? Na kojem se jeziku ljubite?

Devojka uđe u beogradsku prodavnicu i traži kruha, a prisutni je zadirkuju sa podsmehom, ili joj kažu “Govori srpski, sad si u Srbiji”. Onda ona počne da govori hleb umesto kruh, ali kaže da tada oseća samu sebe kao tuđinku. A kojim jezikom ja govorim? Na kojem čitam? Na onom koji mome dodaje nešto nepoznato,

ili menja poznato. Na svakom u kojem pronađem svoj govor. Pošto čitam na dva jezika, tvrdim da je cela svetska književnost napisana na engleskom i srpskom/hrvatskom.

Jedan od onih nacionalno svesnih objašnjavao mi je da se nacionalna svest “poima i poprima” preko jezika, pa smo mi, je li, Srbi i Srpkinje zbog srpskog na kojem smo odrasli, a ja sam mu na to rekla:

“Da, zaista, dok nisam naučila švajcarski nisam mogla da shvatim Paula Kleea.” Nije se ni naljutio... samo više ne razgovara sa mnom. Što mi uopšte ne nedostaje.

Septembar/rujan '93.

Prateći ovih četiri-pet godina kako se kartografi kobajagi dogovaraju o budućim državama ili državi, ili kako odlučuju o drugim važnim stvarima od kojih zavise ne samo sudbine, nego i životi njihovih podanika i žrtvi, ubrzo je postalo krajnje predvidivo da će uvek izabrati najgoru mogućnost. U početku sam mislila da to rade zbog genetske nedotupavnosti, jer ne vide posledice takvih odluka, a onda sam shvatila da vrlo dobro znaju šta će uslediti kao reakcija one druge ili pete strane na to što su učinili. Ipak, kad god bi se poveo razgovor o tome hoće li biti rata, ja sam jedino umelela da kažem: neće valjda...

153

Negde od sredine '89. ničemu se više nisam čudila, ponešto me je iznenađivalo, ali ipak još jedno godinu i po dana nisam gubila nadu. Kad je nestalo i nade, za mene je došlo olakšanje.

Kad sam jedne večeri na televiziji videla sveštenika sa dečjom lobanjom u ruci, znala sam da će biti rata – rekla je Veronika Sukić iz Bečeja.

Sve je manje knjiga i filmova u koje mogu da pobegnem i sakrijem se.

I. februar/veljača '93.

Zasad uopšte ne pokušavam da objavim *Eksploataciju*.

Nekoliko ljudi je pročitalo tekst, imali su malo čudne reakcije. Možda im se ne dopada, ali im je nezgodno da mi kažu? Možda i nije dobro. Meni je bilo potrebno dok sam pisala, ali da li je to dovoljno?

Kad sam ga završila, Slobodan Blagojević i Hamdija Demirović su otišli u Amsterdam, pa je *Delo* prestalo da izlazi. Tamo je moglo da se objavi. Počeće valjda da izlazi neki drugi časopis.

U kasnu jesen '91. setila sam se Godardovih *Karabinjera* (1963), kako se dva glavna junaka iz ratnog osvajanja vraćaju u stračaru gde ih čekaju njihove čupave i dronjave žene; muževi im ponosito pokazuju razglednice iz celog sveta i reklame iz modnih žurnala, ratni plen: “Pogledajte šta smo sve osvojili i oteli, evo šta smo vam sve doneli”.

154

U julu '91. gledala sam Greenawayov film *Kuvar, lopov, njegova žena i njen ljubavnik*. Tu je sve kao kod nas, u Beogradu, rekla sam čim se film završio: ofucanost puna đubreta, luksuzne kič oaze za bogataše, bahati primitivac uništava sve što ne razume, muči ili ubija svakog ko ga ponizno ne opslužuje. Ljubav mora da se krije od njega kao da je ružna i sramotna. Nisu mu se na kraju filma osvetili, samo su ga kaznili, nisu ga mučili. Samo su ubili zlotvora. Ako, neka su.

Mi ove naše nismo pobili na vreme, mi smo bili za mirna demokratska rešenja – pa gazde i sluge u međuvremena pobiše sav onaj narod.

Oktoibar/listopad '92.

Ovo ovde u Srbiji nije nacionalsocijalizam. Nije ni pravi fašizam... Nego onako, užegla nacionalna čorba s ubuđalim mesom i okrajcima grabežnog realsocijalizma. Plus patrljci najpovršnije sentimentalnosti.

Osim ponašanja prema drugim narodima, naravno: tu nema nimalo sentimentalnosti. Ali ni u tome nismo posebni, i ovi s kojima ratujemo koriste isti obrazac.

155

Buchenwald, april 1945.

Tokom sedamdesetih godina pročitala sam nešto dobrih istorijskih i dokumentarnih knjiga o Trećem rajhu i Drugom svetskom ratu; čitala sam dosta i o logorima, pogotovu istrebljivačkim (u ponečem se razlikuju od koncentracionih ili radnih logora, mada se po metodologiji podudaraju). Tada sam zaključila da je dovoljno godinu dana pa da se i danas u bilo kojoj državi manipulacijom i propagandom proizvede ona vrsta mržnje i ravnodušnosti koja omogućava uništenje nekih slojeva stanovništva – ili drugog naroda. Građanstvo će poslušno ili otići tamo gde mu je rečeno, ili spokojno posmatrati kako one druge negde odvođe.

Paradoks o profesionalcima koji bi se bavili demontažom Jugoslavije bez ratovanja uključivao je i kontrolni mehanizam vlasti koji bi ipak bio nepristrasnog tipa, ali takvog nije bilo u granicama ovdašnjih iskustvenih mogućnosti. Umesto toga su i ovde i tamo odabrali monolitne varijante: nek' je diktatura, samo nek' su naši. Najslađe je kad te tvoji tlače.

Biti kao Kasandra je tako prestalo da bude gorčikava sudbinska frustracija i pretvorilo se u rupu od moljaca.

156 “Slobo, Srbije, čakija ti ne gine!”, dernjali su se Bad Blue Boys na Dinamovom stadionu 13. maja '90. Navijači Crvene Zvezde su im odgovarali “Zaklaćemo Tuđmana!”. Jedni su skandirali “Hrvatska”, drugi “Srbija”, a zvuk jak i ritmičan, kao da udaraju maljevima. Zatim su se pobili. Bila je dobra tuča, počeli su na tribinama, nastavili na terenu, a završili jureći se po ulicama, razbijajući izloge, a spalili su i nekoliko automobila. Milicajci su jurili sami sebe. Fudbaleri se nisu potukli. Miloševića i Tuđmana mi uopšte nije bilo žao, ali su nažalost preživeli i nastavili da sarađuju.

Šta kažu klasici

Prvi ubica: **Kako se sad osećaš?**

Drugi ubica: **Izvesni talozi savesti još su u meni.**

Prvi ubica: **Seti se nagrade koju ćemo dobiti kad svršimo posao.**

Drugi ubica: **Do vraga! Nek' umre! Zaboravih nagradu.**

Prvi ubica: **Gde je sad tvoja savest?**

Drugi ubica: **U novčaniku vojvode od Glostera.**

Prvi ubica: **Kad bude otvorio novčanik da nam da nagradu, tvoja će savest odleteti?**

Drugi ubica: **Ako, nek' ide; niko je neće uzeti.**

Prvi ubica: **A ako ti se opet vrati?**

Drugi ubica: **Neću da imam nikakva posla s njom. Ona je opasna – pravi čoveka kukavicom. Čovek ne može da krade, a da ga ona ne okriivi; ne mo-**

že da psuje, a da ga ona ne ukori; ni da legne sa susedovom ženom, a da ga ona ne uhodi. Savest je stidljiv, smeran duh, koji se buni u ljudskim grudima. Ona stvara čoveku bezbroj smetnji; jednom me je naterala da vratim kesu zlata koju sam slučajno našao. Ona napravi prosjaka od svakog ko se nje drži; nju isteruju iz varošica i gradova kao opasnu stvar. I svaki koji hoće da živi dobro trudi se da se uzda u sebe i da živi bez nje.

Kralj Ričard Treći (čin I, scena IV)

30. januar/siječanj '93.

Desna i leva književna utvrđenja Dragoša Kalajića:

Prema opažanju Žana Koktoa – dubljem nego što je mišljeno – prva odlika pisaca desnice je aristokratska etika koja nalaže govor isključivo u prvom licu jednine, za razliku od pisaca levice što običavaju da govore u ime kolektivne i anonimne množine. Najznačajnije pisce desnice – poput Šatobrijana, Ničea, Jingera, Fon Salomona, Paunda, Malapartea, Selina ili Crnjanskog – karakteriše smelost za preuzimanje najteže dužnosti, uloge glavnog junaka književnih dela, najčešće pod sopstvenim imenom i prezimenom. [. . .] Pisce desnice osvedočava i pustolovno životno iskustvo, hrabrost odlaska tamo gde nikog nema, na izgubljena mesta, često u stavu otpora čitavom svetu i opštem toku istorije.

157

Ja ovo ništa ne razumem.

Prema ovakvoj podeli Dostojevski ispada levičar, on je svoje romane napisao u trećem licu jednine, s tačke gledišta pripovedača.

Ako pisce proze svrstavamo prema ovome, Prousta bismo nabili u desničarsku modlu, a Balzaca, Flauberta, Dickensa, Tolstoja, Čehova, Borgesa, Thomasa Manna u levičarsku. Beckett pripovedač bi zbog prvog lica jednine takođe ispao desničar – mada se među piscima dvadesetog veka za njega nepobitno može tvrditi da je s one strane i levog i desnog, bili oni političke, prostorne ili vremenske odrednice.

Dnevnici, memoari, autobiografije i eseji podrazumevaju piščevo “ja” (književno ja) kao neprikrivenu tačku posmatranja i mišljenja, ali ih D.K. u ovom uvodnom pasusu svog teksta ne pominje kao prigodne dokaze svoje teze. Poziva se samo na pisce koji su glavni junaci sopstvenih dela. Kako u takvu klasifikaciju uturiti “političku platformu” Vladimira Nabokova, prelomljenu kroz prizmu varljivog pripovedačevog lika koje opsesivno beleži tako ubedljive dogodovštine piščeve mašte?

Gde onda smestiti Eliota, koji je uložio toliki napor da sopstvenu privatnu ličnost u poeziji učini što manje vidljivom i prisutnom na doslovan način, a po političkim i društvenim nazorima važio bi za paradigmu uzornog konzervativca? Da li je prodorno i nezajažljivo 'ja' Henryja Millera (koji je napisao dva i po do tri sasvim dobra romana) naklonjeno levom ili desnom književnom usmerenju? Možda se on u ideološke odrednice uvlači od pozadi? Zguza? Ili se sa njima suočava licem u lice, spređa?

Bez datuma
Kako da me ne razneži Camusova utopija. Da ponovimo gradivo sa prošlog časa:

Politiku i sudbinu ljudi kroje ljudi bez ideala i veličine. Oni veliki ne bave se politikom. Općenito je tako. Ali sada treba stvarati novog čovjeka u sebi. Treba da ljudi od akcije postanu ljudi s idealima i pjesnici po znanstvu. Svoje snove treba proživjeti – prodjelovati ih. Prije smo od njih odustajali ili se u njima gubili. Ne smijemo se niti izgubiti u njima niti odustati od njih.

158 I ubice sanjaju. Ima i političara sa maštom i idealima. Ni oni ne odustaju, samo su mnogo opasniji od pesnika. To što neki pišu pesme dok se aktivno bave politikom, samo znači da nisu ni pesnici ni umetnici.

Camus je ovo zapisao na kraju 1937. godine, kad je već mnogima bilo jasno da se Nemačka i svet spremaju za rat. Imao je dvadeset četiri godine.

Novembar/studeni '93.
Na koji način oni misle da se oslobode islama i svih njegovih tekovina i uticaja? Uklanjanjem algebre i astronomije? To im neće biti dovoljno, za potpunu nacionalnu autohtonost potrebno je poništenje arapskih brojeva.

18. mart/ožujak '93.
Beuys je ovde dolazio početkom sedamdesetih. Pričali su mi, oni koji su ga sretili i duže razgovarali sa njim, da je povremeno bilo naporno objašnjavati mu neuskладnost njegove energetske utopije i naše varijante samoupravnog socijalizma primenjenog u umetnosti. Shvatio je, ali kud s tim. Objašnjavali su mu i republički ključ slanja na međunarodne izložbe i bijenala. I to je shvatio.

I. septembar/rujan '94.

Zato ja mislim da je ovo ratno čistilište bilo dobro, sljuštile su se sve laži, ili bar nisu zataškane i zaobilazne kao pre. (Nije “bilo dobro” što je sav onaj svet izginuo, a puno preživelog naroda se muči, ali to su procesi na drugom nivou.) Proizvedena je druga količina laži, ali sad je bar sve na površini, dostupno, ne može se više ništa sakriti. Sa istinom nema problema, sad ću da citiram:

human kind cannot bear very much reality.

Pa da ponovim citat u originalnom *ambiguous* kontekstu:

**Go, said the bird, for the leaves were full of children,
Hidden excitedly, containing laughter.
Go, go, go, said the bird: human kind
Cannot bear very much reality.
Time past and time future
What might have been and what has been
Point to one end, which is always present.**

159

Ptica i nasmejana deca (ona koja su preživela Ivana Karamazova i Vukovar), to je važno, i jedan uvek prisutan kraj (manje-više): neka ga.

Eliot, koga pročitamo sa dvadeset, pa mu se posle retko vraćamo. Što se tiče ljudskog roda, ja se samo kojegde i kojekako snalazim sa pojedincima. *Human kind* kao celina nastaviće da se laže, pojedinci kao mi lagaće sebe manje, ili neće gotovo nimalo. Pa šta.

Bob Dylan je to rekao na malo drukčiji način:

**don't ask me nothing 'bout nothing
I just might tell you the truth
[ne pitaj me ništa ni o čemu
mogao bih ti reći istinu]**

– u pesmi koja se, naravno, zove *No Limit*: nema granice.

Kako bi u drugoj izjavio da izvan rajskih vratnica nema nikakvih istina – *there are no truths outside the gates of Eden*.

Nije Dylanu nepoznat ni ambivalentni osećaj bespomoćnosti:

**the Tittanic sails at dawn
everybody's shouting:
which side are you on?
[Titanik polazi u zoru
a svi urlaju: na kojoj si strani?]**

Citat je takođe dvosmislen: svejedno je da li *starboard* ili *port side*, ionako će potonuti krmom nagore.

Nisam ja posebno luda za TSEliotom, pogotovu ne za kasnijim.

Ipak on pomalo usedelički nagvažda (kao *tse-tse fly* koja prenosi spavaću bolest), od poezije i esejistike stvarno mu valja ono što je napisao dok se družio sa Poundom. A ovaj potonji, to je već nešto drugo, to jest prvo... Sad sam obojicu poetski prečitavala, Pound je stvarno bajoslovan čak i kad pola “ne razumem”.

Vođa nam je bio brbljiv, juče je držao govor u Vranju. Potpuno je osedeo. Sad još samo glava da mu otpadne.

Mnogo citata – četvrtina su citati...

160

★ *W.B.* – jer nije odustao
nevermind, što bi rekli svetli uzori

Ovih dana sam negde pogubila datume.

Uopšte se ne stidim što sam pobešla od ovog rata.

Charles M. Schulz: *Peanuts*, 1960.

Kad sam krajem 1967. pročitala ovu Linusovu izjavu, odmah sam je uzela pod svoje, tako je lagodno sažimala ono što i ja mislim.

Međutim, ne leži vraže -

161

Kako se značenja prepliću i usložnjavaju!

Moja ljubav prema čovečanstvu je od šezdeset sedme godine podobro usahla, mada čak ni u to vreme nisam pomišljala da mu se bilo kako posvetim, a Radovan Karadžić je dosledno voleo i čovečanstvo i ljude, pa je postao lekar... I eto šta je posle bilo...

Ne marim ja mnogo za onog – ili bilo kojeg drugog – Lubardu. Za mene je on ipak prvenstveno umetnik koji deluje svojom snagom, a ne slikarstvom, pogotovu u onim delima od sredine pedesetih naovamo, zbog kojih ga najviše i cene. Zanimljivije su mi njegove predratne slike ili one odmah posle rata, iz perioda takozvanog socijalističkog realizma.

Ponovo bez datuma, pošto je tema *beyond time and space*,
kao u dobroj SF priči:

Sva ta objašnjenja boga su antropomorfizacije. Kao i pisanje njegovog imena velikim slovom: niti je to osoba, niti jedna određena prirodna tvorevina, reka, planina ili planeta. Pokušaj svođenja na ljudsko nepoimanje. Kao i kad napišu “vetar je veselo duvao” – “kiša je sneno rominjala” – “nebo je bilo turobno” – “more se ljutito talasalo” – “lišće je tajnovito šuštalalo” – priroda po skućenoj meri čoveka. To je oduvek bila zavera, ali ne Vatikana, svetske masonerije i raznih globalnih kartela, nego netaleantovane, pragmatične, jednoslojno i jednosmerno obrazovane većine protiv talentovane, meandrične, raznorodno obrazovane manjine. Koliko su nedotupavnih rodoljubivo/domoljubnih tekstova i pesama sklepalali tokom ovih godina...

Na Spinozu sam naišla u Borgesovom eseju o H.G. Wellsu “The First Wells”. Inače, ja sam filozofski potpuno neobrazovana, ali o bogu se ionako može pričati što god je kome volja, sve je netačno. Toliki u ovom našem/njihovom džumbusu tvrde da im je dao punomoćje.

Đavola su ljudi izmislili samo da bi od sebe odagnali odgovornost za ono što rade:

162

Zamišljam kako se poniznost probija kroz zidove ćelije koje su izgradila naša strahovanja i sitne taštine, i kako nam omogućuju da budemo slobodni poput onih koji nemaju što izgubiti. [. . .] Mislim da će nas nesreća učiniti suzdržljivima, i da će carstvo koje je pripalo brbljivcima biti vraćeno šutljivcima, a pomoću odgoja kroz opasnost i naviku na smrt, apsurdniju i jednostavniju no ikada. Uzdižem ispred sebe ove vrline, ali ne kao utopiju boljih sutra, jer je Propovjednik bio u pravu, “ali je na zemlji ispraznost, te pravednika stiže sudbina opakih, a opake sudbina pravednika”. U toj pouci, na koju nas sama epoha podsjeća, vidim našu šansu veličine: vraća nas u stvarnost. Istinske vrline ne vode sreći, već Redu i njegovoj pravdi. Ne vode happy ending-u, već slavi istine.

Denis de Rougemont, *U zagrljaju Đavla*, 1942.

De Rougemont je svoju knjigu pisao za vreme rata, u Njujorku. Njegova đavolja priča se (zasad) privremeno prikladno završava u velikom katalogu izložbe dela Marcela Duchampa, koja je kasnog proleća 1993. godine održana u venecijanskoj *Palazzo Grassi*.

U biografsko-hronološkom delu kataloga ispričana je ova anegdota:

3. februar 1943, sreda, New York City

U podne se podigla zavesa izloga knjižare Brentano's na Petoj aveniji, koji su aranžirali Duchamp i Kurt Seligmann za promociju nove knjige Denis de Rougemonta: *La Part du Diable*.

Sa tavanice vise, okačeni za drške, otvoreni crni kišobran, kao veličanstvena krila džinovskih slepih miševa. Povodom njihovog značenja Duchamp je misteriozno izjavio: "Sve žene će to shvatiti". Zaklonivši Brentonov crveni somot, Seligmann je na beloј tkanini naslikao dijabolične znake i simbole iz šesnaestog veka. Đavoli svake fele iz petnaest zemalja sakupljeni su u malom prostoru izloga, dok po crnom stolu đipa pregršt zrna južnoameričkog pasulja-skakavca.

Pošto ih je zanimala reakcija publike, de Rougemont i Andre Breton stajali su diskretno udaljeni na ivici pločnika. Prvi prolaznik koji je stao da pogleda bio je Crnac: široko se osmehnuo. Ali, čim je ugledao velikog tibetanskog đavola postavljenog u levi ugao izloga, počeo je da poskakuje gore-dole, da gestikulira, da se krevelji i da iz sveg glasa kune i psuje đavola. Za završetak mu je Crnac isplazio jezik, a onda je hitro šmugnuo, ostavljajući grupicu ljudi koja se bila okupila.

– kraj anegdote. 163

3. avgust/kolovoz '94.

Đavo ipak ne posustaje:

izostavljajući eksperimentalna i avangardna filmska postignuća, gde se crnom silom ne bave doslovno ilustrativno, poslednji pokušaj vredan pomena u igranom filmu bila bi *Rozmarina beba* (1967) Romana Polanskog; pre neki dan sam je ponovo gledala na telki. Tu se Antihrist rađa 28. juna 1966, na Vidovdan – 1999. biće mu, kao i raspetom Hristu, trideset tri godine. I sve se to događa u Njujorku, jednom od centara zavere protiv srpstva, dok organizatori celog projekta, bračni par vremešnih satanista, čak i letuju u *Dubrovniku!*

Analizu tih transparentnih vidovdanskih implikacija i konotacija prepuštam ovdašnjim ekspertima za razotkrivanje svuda razgranatih judeo-masonske i katoličke urotničke pipake. Prisutnost ovog prelomnog datuma srpskog pravoslavlja i jednog od kamena temeljaca naše državnosti (videti 1389. godinu na Kosovu Polju, 1914. u Sarajevu i 1989. ponovo na Kosovu) u projektima nastalim izvan domaćih sfera nacionalnog hiliјastično-umetničkog duhovnog bića tek treba da bude proučena.

20. april/travanj '93.

Iz pisma dobrom poznaniku koji živi u nekoj američkoj univerzitetskoj ušuškanosti:

Prekjuče nam je Karadžić na tv objasnio da su se i UN pokazujući svoje pravo lice raspale... pa sad ti vidi. Ma i Amerika je nešto sumnjiva, nisu te njene države baš tako složne – ne, to još nisu izjavili, očekujem da nešto proreknu u tom pravcu za dve-tri nedelje. Sve ti je to sad već potpuno manito od manije veličine – čini im se da se ceo svet vrti oko njih – za njih je, umesto Sunca, neka utvarna zemlja centar ovog planetarnog sistema. (Za mene je, istina, Mesec središte lokalnog univerzuma... ali ja ne ratujem a i prilično sam dobroćudna, samo mi je ponekad jezik opak i isključiv.)

Ovde više nije reč o crnom humoru, nego o humoru pod *tuđim* vešalima. Čini mi se da “to tamo” u BIH neće nikad prestati, ma šta jednom budu potpisali. Prestaće kobajagi onaj najžešći rat, ali sve ostalo što su zabarikadirali i zabetonirali... kako?

164 Slučajno sam prošle subote slušala privatni razgovor četiri zvanično pametna čoveka; jedan od boraca za sveopšta ljudska prava vajkao se kako “tumačenje” svih ovih ratnih delanja dosledno izmiče racionalnom objašnjenju. Na to sam ja predložila rešenje: sve bi se ovo jedino moglo objasniti teorijom haosa – za šta je potrebno dvadesetak ljudi interdisciplinarnog sastava, plus dva-tri uslužna instituta. Onda je on samo tužno uzdahnuo: “Da, da, post-moderna...” Neko je negde pre tri stotine godina zgazio mrava, i eto sada zbog toga mi ovde i oni tamo i svi svuda. I taj pametni se vozi dvodimenzionalno: zar je to kad čovek ubije ženu iz ljubomore racionalno objašnjenje? Zar je to suvisla motivacija? Zar bilo koje ljudsko ponašanje, delanje, stvaranje – i osećanje – ne izmiče svakom “potpunom” objašnjenju.

I to je manje-više to. Ili *ono*.

21. april/travanj '93.

Ipak mi ovde imamo i normalne tv vesti i normalne novine, a ne samo državno-propagandno-partijske, ali one su uglavnom, nažalost, samo posledice bez većeg neposrednog uticaja. Nemam nameru da počnem da “učim” – to jest da vrebam – ko je Srbin, ko Hrvat, a ko Musliman.

Kako je rekao umjetnik u jednom od onih lucidnih trenutaka kad je bio umjetnik:

... **That's me, it's not life.**

Kroz nepunih sedam godina ovo će se događati u prošlom veku. Toliko puta sam ovde ponovila: rušitelji, mučitelji, ubice, zločinci, zlodela – kao dečja brojalica koja treba da odagna baksuzluk. Kao ona nesretna žena na mirovnim skupovima koja mi je bila dosadna. Pre neki dan sam *speaking in tongues* i ja sastavila bajalicu od naslova omiljenih pesama:

**and she was the book i read
poison for big business
like in true stories
we shall stay hungry for new feeling
she will pull up the roots
take me to the river
give me back my name
to remain in light
in this perfect world
on the road
to nowhere
where the lady don't mind
because this must be the place
from the naive melody
where we stop making sense**

165

Naravno da put ne vodi nigde, tako piše u onim taoističkim knjigama.

Februar/veljača '94.

Moj dugogodišnji poznanik je ovih dana rekao: "Ja ne mogu da budem ravnodušan kad moj narod strada i pati", posredno me prekorevajući što se, prema njegovim merilima, duševnim saučešćem dovoljno ne zalažem za prestanak tih stradanja. On živi ovde, u Beogradu, nije odlazio tamo gde se ratuje, nije tamo nikad ni živeo. Sve što o ratu zna, doznao je kao i ja, iz razgovora s ljudima, čitajući novine i knjige, gledajući televiziju, slušajući radio. Njegov narod su Srbi, i on kaže da oseća sa njima i za njih. Ja nisam mogla ništa da mu odgovorim, jer sam potpuno "neopredeljena" u sopstvenom mogućem saosećanju. Kao da se nalazim u dugačkom hodniku za čije zidove su lancima prikovani deca, žene, muškarci

.....

popunite vrstom mučenja: (a) koja vam izgleda najdelotvornija; (b) koja vas najviše

užasava; (c) koja vas se najviše dojmila; (d) koje se najviše bojite. I sad meni moj samilosni sagovornik objašnjava kako je duž jednog zida srpski narod, i zbog njega treba da patim, možda da se žrtvujem pokušavajući da mu pomognem. Na onaj drugi zid zakovani su pripadnici tih nekih “drugih” naroda na potpuno istim mukama. Ja treba samo da okrenem leđa, šta li, pa te *ne*-Srbe više neću videti, njihove jauke i ječanje ionako nije ni moguće razlikovati od vapaja ovih koji su mi sad pred očima. Ti “neprijatelji” su volšebno nestali iza mojih leđa – ne vidim ih, pa ih nema – vidim samo “svoje”. Valjda ću tada moći konstruktivno požrtvovano da se posvetim nesrećama samo svog naroda, jer patnje ovih drugih ne postoje, oni su nevidljivi.

Ovi dovde me se tiču, a za one odande baš me briga.

Drugi “narodi” nemaju ni pravo na stradanje.

166 Meni takav sistem promišljanja izgleda kao um koji u svom razvoju nije dosegao ni dve, a kamoli četiri dimenzije. Umesto toga kruži po posuvraćenoj dvodimenzionalnosti, u jednoj dimenziji, kao duž Möbiusove trake: kad dođe do tačke sa koje je krenuo on se nađe na njenoj naspramnoj protivtački koja mu omogućava opsenu da se nalazi na drugoj površi. Idući dalje, on opet pretapka svoj zatvoreni krug, ali se sad ponovo nađe na onom jedinom, ali potpuno proizvoljnom, kraju/početku. Tako nastavlja da prolazi uvek po istoj ravni, da se kreće po *istoj* površini, u *jednoj dimenziji*, umišljajući da je ritmično ponavljanje udvojene istovetnosti višestrukost (nedosegnutih) dimenzija. Mada ne razmišljamo na isti način, moj poznanik i ja imamo nešto zajedničko. Oboje foliramo. Moja nemoć da razlikujem one koji su dostojni sućuti (po čemu ih razvrstati? prema položaju tela dok se mole bogu? da li se krste sleva ili zdesna? sa koliko prstiju? [opet popunite]) i sapatnička isključiva opredeljenost mog sagovornika, podjednako su lažne i jalove, svedene na praznu brbljivost apstraktnih moralnih izbora onih koje je nesreća zaobišla. Mrtve priče nad mrtvacima. Obično oholo prenemaganje.

Kaže Jean Amery:

Možda bi mi neko, kad bismo sedeli i razgovarali, postavio pitanje šta je čovek od duha uspeo da iz logora prenese u ovaj naš svet, koji pretenciozno zovemo “normalnim”, šta je naučio, koji je duhovni posed sačuvao iz logorskog vremena. Pokušaću da odgovorim. [. . .]

Da počnem sa nekoliko negacija. Mi u Auschwitzu nismo postali mudriji, ukoliko se pod mudroču podrazumeva pozitivno znanje o svetu: nije bilo ničega što smo tamo saznali a da to nismo mogli saznati i napulju; ništa od toga nije za nas postalo praktični putokaz. U logoru nismo postali ni “dublji”, ukoliko je fatalna dubina uopšte neka duhovna di-

menzija koju je moguće definisati. Da u Auschwitzu nismo postali bolji, ljudskiji, prijazniji prema ljudima, podrazumeva se, verujem, na margini. Raščovećenog čoveka nije moguće posmatrati na delu i nedelu a da pri tom ne budu dovedene u pitanje sve predstave o urođenom ljudskom dostojanstvu. Izašli smo iz logora ogoljeni, opljačkani, ispražnjeni, dezorijentisani – i mnogo nam je vremena trebalo da ponovo naučimo makar samo svakodnevni jezik slobode. I danas ga, inače, koristimo s nelagodom i bez istinskog poverenja u njegovu validnost.

Pa ipak, za nas – a kad kažem nas, mislim na intelektualce bez religije i bez verovanja u neku političku doktrinu – boravak u logoru nije, u duhovnom pogledu, bio u potpunosti bezvredan. Poneli smo sa sobom izvesnost, za nas ubuduće nepokolebljivu, da je duh, na najduže staze, odistal ludus i da mi nismo ništa drugo, tačnije da pre ulaska u logor nismo bili ništa drugo do homines ludentes. Zahvaljujući tome, oslobodili smo se poneke nadmenosti, ponekog metafizičkog mudrovanja, ali i poneke naivne duhovne radosti i ponekog fiktivnog životnog smisla. U svojoj najnovijoj knjizi *Le Mots*, Jean-Paul Sartre je na jednom mestu napisao da mu je bilo potrebno trideset godina da se otarasi tradicionalnog filozofskog idealizma. Kod nas je – dobar stojim – to išlo brže. Nekoliko nedelja u logoru najčešće je bilo dovoljno da padne čarolija sa tog filozofskog inventara, za šta su se drugi, možda neuporedivo obdareniji i oštroumniji duhovi, morali boriti čitavog života.

Zato se usuđujem da kažem da Auschwitz, doduše, nismo napustili mudriji i dublji, ali jesmo pametniji. “Dubokoumlje ne rasvetljuje sveta koloplet, jasnoumlje seže pogledom dublje u svet”, rekao je jednom Arhur Schnitzler. Nigde nije bilo jasnije usvojiti tu mudrost nego u logoru, posebno u Auschwitzu. Ako smem ponovo da citiram, i to opet jednog Austrijanca, navešću reči koje je Karl Kraus izgovorio u prvim godinama Trećeg rajha: “Reč je usnula kad se probudio taj svet”. On je ovo, dakako, rekao u svojstvu branioca te metafizičke “reči”, dok mu mi, bivši logoraši, uzimamo sentenciju iz usta i izgovaramo je sa skepsom. Reč mora da usni gde god jedna stvarnost postavi pretenziju na totalnost. Za nas je ona odavno usnula. I čak nam nije ostalo ni osećanje da zbog te smrti treba žaliti.

Jenseits von Schuld und Sühne (1966); engleski prevod: *At the Mind's Limits*; uvodni deo ove knjige objavljen je u prvom broju časopisa *Mezuza* (1933) pod naslovom “Na granicama duha”.

I eto, Amery se rodio 1912. godine, a ja 1948; nisam prošla kroz njegova iskustva, nije mi se dogodilo ništa zaista strašno u životu, a osećam i mislim isto što i on. Gde sam to naučila? Kako?

24. septembar/rujan '93.

James Graham Ballard: *The Kindness of Women* (1991) –

kad sam pročitala njegovu autobiografsku knjigu *Empire of the Sun* shvatila sam, mada to nigde nije napisao, da je sve događaje u njoj nosio u sebi trideset i više godina i da *Carstvo sunca* predstavlja njegovo “oslobođenje” od tog ratno-logorskog detinjstva i dečaštva. Nisam naslutila da je preostao – da je bio prećutan – događaj koji nije mogao da bude opisan u tim uspomenu: sporo ubijanje mladog Kineza na pustoj železničkoj stanici avgusta 1945. godine, posle kapitulacije Japana. Kinez je polako telefonskom žicom vezivan za stub dok mu žica obavijena preko grudi nije potpuno onemogućila disanje, toliko ju je Japanac čvrsto zatezao, sve dok Kinez nije umro.

Ballard u *The Kindness*, 174 stranica:

168

It was not only in my mind that the four Japanese soldiers still waited at their wayside railway station for a train that would never come, as trapped by time as we were. War was the means by which nations escaped from time. Peggy and I and those Japanese soldiers had been marooned on that island platform, waiting for another war to set us free. They had tormented the Chinese to death in the hope that cruelty alone would release the main-spring of war.

[Nisu to samo u mom duhu četiri japanska vojnika još čekala na svojoj zabačenoj železničkoj stanici voz koji nikad neće doći, zarobljeni vremenom kao i mi što smo. Rat je bio sredstvo pomoću kojeg bi nacije pobile iz vremena. Pegi i ja i oni japanski vojnici bili smo nasukani na tom ostrvskom peronu, čekajući da nas oslobodi drugi rat. Mučili su Kineza do smrti sa nadom da je sama okrutnost dovoljna da otkoči pokretačku oprugu rata.]

Japanski vojnici su pokušali da zadrže mitološko vreme koje su živeli za vreme rata.

Te nacije koje iz vremena (hronološki poređanih neeuclidovskih paralelnih stvarnosti) pokušavaju da pobegnu ratovanjem su i exjugoslovenske. Ta stvarnost koju ne prihvataju naziva se istorijsko vreme. Prethodilo mu je nesaznatljivo mitološko vreme u koje se niti mogu vratiti, niti se ono može stvoriti nasil-

nim sredstvima. I vreme Drugog svetskog rata je za njih mitološko, ma kojim zaraćenim stranama da su pripadali, i “pobednici” i “pobeđeni” su u tome isključivi. Jedini koji imaju prava na postojanje u mitološkoj enklavi istorijskih zbivanja su žrtve: ugušeni Kinez na stanici, spaljeni stanovnici Hamburga, Tokija ili Londona, pobijeni u logorima, umrli u marševima, poklani meštani hercegovačkih sela. Naravno, ako se prihvati “borhesovski” koncept vremena, redosledna uzročnost istorije postaje ponekad prilično proizvoljna, *naizgled* nesuvisla zbog izukrštanijh pripovesti raznih učesnika, ali ne i mitološki apsolutna. Potpuno objašnjenje uzroka i posledica istorijskih događaja uvek će nam pomalo izmicati, ali se dovoljno toga može pročitati, prepričati i objasniti da bude verodostojno. Mitološko vreme izgleda stvarnije, bliskije i razumljivije jer je omeđeno odsustvom dokumenata. Nepostojanje različitih i kontradiktornih podataka postavlja ga izvan sumnje i provere. Ono je završeno, u njegovim zbivanjima je sve poznato i nepromenljivo.

Istorijsko vreme – bila to Grčka iz petog veka pre naše ere ili Drugi svetski rat – nije nesagledivo, ali ga je moguće tumačiti na više slojeva i iz više uglova. A osnova, potvrda, dokazni materijal mitološkog i istorijskog, arheološko vreme i vreme zapisano u dokumentima i svedočanstvima, najmanje je podložno proizvoljnim interpretacijama, najotpornije je na njih, i od njega “tumači sveta i zbivanja” često zaziru i namerno ga previđaju. 169

Ovi što su kod nas zaratili, takozvane strane u sukobu, nasilno su pretvorili istorijsko u mitsko, ponajviše zloupotrebom stvarnih zločina počinjenih u Drugom svetskom ratu, ili tokom ovih predratnih i ratnih godina. Negde od '87... A zločin uvek ima mitološka obeležja jer su patnja, stradanje i smrt nepromenljivi – i zbog toga se ne bi smeli zloupotrebljavati.

Stvarnost trajno opstaje samo u umetnostima. Umetnosti je oslobađaju. Jedina spona između istorijskog i mitološkog vremena je umetnost. I u mitološkom dobu ljudi su živeli istorijski, naknadno zabeleženi epovi i priče nisu nikakvo verodostojno svedočanstvo, niti dokaz da je ikada zaista postojalo nekakvo drukčije doba ljudskog postojanja. Do našeg čitanja davnih vremena kao mitskih, a ne istorijskih, došli smo jer su nam bila dostupna samo sačuvana umetnička dela: crteži na trajnim podlogama, posuđe, nakit, zapamćene i recitovane pesme, pripovesti i predanja. Onog trenutka kad je sačuvan prvi dokument mitsko se “pretvorilo” u istorijsko.

9. decembar/prosinac '93.

Sramno je lako manipulirati tuđom nesrećom i patnjom, tuđim gubitkom voljenog bića.

II. juli/srpanj '93.

U Jugoslaviji je bilo toliko mnogo lepih stvari koje nikad nisam videla: gradova, crkava, tvrđava, ulica, kuća... Ostrva na kojima nisam bila. I sve što sam videla u Istri želela bih da vidim ponovo... Uvek sam mislila da će mi neki sticaj okolnosti omogućiti da vidim bar malo tih gradova i predela – a sada je toliko toga porušeno, i mržnja, nesreća i očaj uvukli su se u ostatke gradova i ulica, u srušene zidove, u cigle i kamenje, natopili su samo tle gde je nešto bilo izgrađeno. Mislim da ruše gradove jer gradovi nikome ne pripadaju. Oni su veliki, pa pripadaju svima, što je za ove primitivce sa jednom i po vijugom suviše apstraktno, pa ne shvataju o čemu se radi. Pripadamo mestima u kojima smo bili kad se vežemo za njih onim što smo tamo osećali. A mržnja? Ona nije osećanje, nego racionalizovana nemoć, nasilno osmišljavanje unutarnje jalove sadržine – zato razaranje.

Početak juna/lipnja '94.

170 Strašno mi nedostaje moje mesto. Ne mnogo, nego strašno. Koža mi plače za morem, za morskom vodom. Tabani mi vane za stenom. Ležim potrbuške, pa malo sedim savijenih kolena i gledam u Šturag, ispružim jednu nogu, a na drugo koleno se naslonim, i pomerim se malo udesno, te posmatram zapadno more i nebo; sad mi je Šturag na levom rubu vidnog polja, a desno su stene plaže i nad njima otočko drveće. Napisala sam u sadašnjem vremenu, ali više se ne osećam tako, zato sam i mogla da ispričam. Htela sam da ne pominjem koliko mi je Rovinj ponekad nedostajao, ali nisam izdržala. To što "imam" i Beograd ne znači mi ništa. Tu je nekoliko ljudi koje volim, neka mesta, ali on kao grad za mene nije struktura, celina. Samo neki nepovezani delovi.

3. avgust/kolovoz '94.

Na kraju *Kuge*, završila sam je pre tri dana, Camus piše o tome kako ih je kuga promenila. I mene je rat promenio, nisam postala previše zla, ali mi je spalo još nekoliko šarenih celofanskih omota; postala sam još isključivija i netolerantnija – prihvatila sam više nego ranije, ili drukčije, svet u kome živim, ovaj ovde. On je sada potpuno bez one tanke, lažljivo lagodne opne koja mi je omogućavala da ga poznam, prihvatam i zaobilazim, ma koliko mi se ne dopadao i ma koliko njime bivala nezadovoljna, a da istovremeno živim u paralelnom svetu koji sam ja sebi stvorila. U njemu sam otkad se sećam sebe, taj moj svet i dalje postoji, samo mi njegova jedinstvena krhkost i varljivost omogućava da se i dalje osećam slobodna. Mislim da bih se tako osećala čak i kad bi se ratovalo ovde u Beogradu. Posle više od dve godine čitanja intervju, dnevnika i dokumentarnih zapisa iz Sarajeva, *Kuga* sada izgleda tako

nevino i obično. Valjda zato što je reč o epidemiji, o nečem što je nastalo “voljom više sile”, a ne neposrednim ljudskim zalaganjem. Nije Sarajevo jedini grad gde su svi stanovnici zatočeni, iz njega samo dospeva najviše podataka, zato ga pominjem. U “bivšoj” BIH čini mi se da su svi zarobljeni, i na takozvanim slobodnim teritorijama, i u gradovima oslobođenim... ali još ne znam od čega. Samo se smrtna opasnost razlikuje od mesta do mesta, i te su razlike veoma važne za one koji tamo žive.

Čovek koji sa ženom i detetom stanuje u mojoj kući u Rovinju proletos je, kad mi je objašnjavao zašto mora da promeni ulazna vrata, rekao, “Pa sve se promenilo...”

Stara vrata su dvokrilna, do pola zastakljena, vrlo se nebezbedno zatvaraju. Kad smo mama i ja bile u kući nismo ih često ni zaključavale; mogao je trideset dve godine da uđe ko god je hteo, a nikad to niko nepozvan nije uradio. Kad smo u jesen odlazili za Beograd zaključavali bismo velika teška vrata iza tih spoljnih staklenih, ali to je bilo obično, nikakva posebna predostrožnost. Sada u nekoliko okolnih kuća stanuju neki koji su pobjegli iz Bosne. U kuću pored moje, sa desne strane, naselio se neki vrlo primitivan i bahat svet, žale se na njih. Čak ni kad moj stanar potpuno promeni vrata, umesto da stavi metalne rešetke ili zameni staklo nekim drvenim pločama, neće se osećati bezbednim. U kući sleve strane zimus su, od gneva što im uskraćuju dozvolu boravka, privremeni stanari spalili stan na drugom spratu; kao i u mnogim drugim provaljenim i nasilno useljenim rovinjskim kućama ovi su ljudi bili obični uljezi, ne prave izbeglice. Nisam verovala da bi to mogle učiniti izbeglice, ali sam noćas u *Balkan Expressu* Slavenke Drakulić pročitala da su prognani po hotelima u Dalmaciji, gde su bili smešteni, uništavali i pokućstvo i sobe. Od muke i besa što nemaju više ništa. Ni svoje domove, ni imovinu, ni posao. Verovatno ni ne mogu da se vrate tamo odakle su. Ko zna gde su im sada rođaci i prijatelji. Jedino se za izginule zna gde su, negde u predelima umrlih.

171

A opet, u druge rovinjske kuće uselila su se deca i rođaci suseda Rovinjeza (Rovinjaca? Rovinjana?) i beogradskim vlasnicima javljaju da je sve u redu, i paze i čuvaju koliko mogu.

Otadžbinu nisam nikad imala, nekako mi se ono patrijarhalno otac/pater/patria/otadžbina nije uklapalo u moj životni *attitude*. Istra mi je domovina od moje desete godine. U Beogradu živim, tu sam se i rodila. U Rovinj sam se vraćala, on je za mene bio potka mog tkiva. A sad mogu sasvim dobro bez njega, mada mi nedostaje.

bez datuma –

hoću li se nečemu uskoro obradovati?

I dalje bez datuma. Ali sa tačkom.

Moj “ratni dnevnik” bio bi mnogo duži da se sve ovo vreme nisu objavljivale i druge knjige. One ga dopunjavaju svojim drukčijim iskustvima. Komentari i zaključci njihovih pisaca ponekad se podudaraju s mojima, zahvalna sam im jer su me oslobodili zadatka da ponavljam već rečeno. Bili su vredni i imali strpljenja da zapišu više svakodnevnih pojedinosti a ne, kao ja, uglavnom opšta mesta. Oni naše lične samoobmane (ipak) ne pretvaraju u pravila življenja koja se propisuju i drugima, nego ostaju sopstvena priča koja se prihvata ili odbacuje. Prestanite ovo da čitate ako vam se ne dopada i radite nešto drugo – ili se svađajte s knjigom, ona je završena, rekla sam šta sam imala, sad ćutim, pa ste uvek pobednik u takvoj raspravi.

U knjizi Milete Prodanovića *Pas prebijene kičme* (Beograd: 1992) ponavlja se crna i crvena boja, kao u mom razgovoru sa Mladenom i na njegovim slikama. Na završetku Miletine knjige, komentar:

Kao kapi ulja na vodi, kao hermelini na đubrištu: ljudi poput mene i ja: rasuti, daleki jedan od drugog, prozirni, nejaki -

172 zvuči sasvim prigodno tugaljivo, iskreno samosažaljenje svih nas koji smo izbegli pravi ratni život. Ali zar su hermelini zaista neka posebnija poredbena divota – zašto nismo kao kokoške, crvi, ili balegari?

Sve pročitano o našem ratu sklapa mi se u jednu celinu, zajedno s ovim što ja pišem, gde svi uglas pričamo istu priču, posredno prekorevamo saradnički jedni druge za izostavljene ili nedorečene stvari, dopunjavamo i razrađujemo i tuđe napisano, i ne čudimo se previše, a mnogo se ni ne radujemo, tolikim podudarnim slagalicama.

Pored toga, sve vreme je ovde u Beogradu bilo dnevnih, nedeljnih, dvonedeljnih novina i časopisa – izlaze i dalje – u kojima je dosta njih zabeležilo ono što sam i ja mislila, pa mi se nije htelo ni da prepričavam, ni da citiram još stotinak strana, ma koliko bile zanimljive i bitne. Dok sam ovo pisala, “spoljnji” kontekst je stalno bio toliko prisutan da sam zanemarila objašnjavanje svima onima koji nisu tako detaljno upućeni u naše predratne i ratne živote ovih pet-šest godina.

**I was very hungry, but not enough to kill
[bio sam vrlo gladan, ali ne toliko da bih ubijao]
Joe Strummer, “The Clash”.**

U mojoj čorbi ima šargarepe, krompira, crnog luka, paradajza, blitve i jedna masna svinjska kolenica sa dovoljno mesa.

Nema mesta za sentimentalnost, koja me je u ovom refrenu ipak dirnula, kao svaka dobra melodrama:

Putuj Evropo... i poš'lji nam malo peciva...

Nama je dobro... sreća jedna neizreciva...

Putuj, planeto... ovde se vrag priziva...

Nama je lepo... slika jedna neopisiva...

– kako je otpevao Đorđe Balašević na svojim koncertima koji su nas novogodišnje uveli u 1994.

Sa kojom se on to Evropom rastaje?

Za kojom mi to Evropom tako prilježno kukumavčimo?

Za multikulturnom dembelijom blagougodne tolerancije? Nestanak te divote ožalio je Stefan Zweig još 1941, u *Jučerašnjem svetu*, posle čega se zajedno sa suprugom dosledno ubio u Petropolisu kod Rio de Janeira.

Koja Evropa? Ona gde su toliki smatrali da je Hitlerova Nemačka prikladno poželjan bastion protiv sovjetskog boljševizma? Ona gde krajem tridesetih godina niste ni u jednim novinama ili časopisu od ugleda mogli objaviti pismo protesta zbog duhovnog i fizičkog zatamljavanja sovjetskih pisaca i umetnika, dok su toliki posvećeno objašnjavali da je GULAG kratica za organizovani dobrovoljni rad požrtvovanog stanovništva? Ova sadašnja Evropa, devedesetih godina, dosledno protestuje protiv svega sličnog, ali na podjednako autističan način – o ovoj Evropi možete čitati Enzesbergerove eseje ili Handkeove intervjue s kraja osamdesetih, sasvim se dobro nadovezuju na Zweigova sećanja. Malo smo zakasnili oplakujući svoje odsustvo iz nečeg što ne postoji već pet-šest decenija.

Kakva crna Evropa, kad nisu ni jugoslovensku raznolikost mogli da podnesu... Ja obožavam Evropu: toliko mnogo gradova prepunih muzeja koji se dobro održavaju, ima novaca za “neobične” umetničke, pozorišne i filmske projekte, a u bibliotekama izvrsni aparati uglavnom nisu pokvareni – u našim čitaoci iscepaju stranice koje im trebaju i odnesu ih kući, baš ih briga što samo jedna biblioteka u gradu ima ta godišta časopisa. Iz takve sitničavo bezobzirne sebičnosti stvara se obrazac mišljenja koji za krajnji (ili početni) cilj ima zatamljavanje onog što se u obrazac ne uklapa: uništavanje “drugih” mišljenja, dela, ljudi.

E sad, *there's a catch*, meni su svi drukčiji – meni je svako taj famozni “drugi” – jer niko nije ja.

Računao sam s tim – objašnjavao je Spjevak – da možemo ostati bez struje i da električni rešoi neće biti ni za šta, pa sam za svaki slučaj postavio peč za ugajl. Odžak ide ispod zemlje u specijalno izdvojenoj uspravnoj liniji, dim bi nas mogao izdati...

A ovo je rezerva: dvopek, čorba, masnoća, krompiri, sveće, šibice, petroleum, špiritus za gorenje, sapun, lekovi. Sve ovde imaš osim smisla!

Adolf Rudnjicki, *Žlatni prozori*: dokumentarna pripovetka
o pobuni u varšavskom getu aprila 1943. godine;
(ovo je opis podzemnog skloništa).

A zašto mi ljudi, kad nam ide dobro, onda kažemo da “ima smisla”, a kad je loše i jezivo i užasno, onda mislimo da “smisla nema”?

A koji to smisao? Je l' onaj hrišćanski *logos*?

Rat, smrtnu opasnost, proganjanje, nesreću i patnju, to nisam proživela. Tamo nisam bila. Oni koji jesu, a napisali su svoje reportaže i izveštaje izvan potreba pristrasne rušilačke propagande, takođe su mi pomogli da ne verujem u ovaj sveopšte herojski rat.

174 Kako uklopiti okamenjeni nacionalni mit u sadašnju prolaznu “istorijsku” svakodnevicu? Veza sa prošlošću uvek postoji, ali sa kojom, koja je ona prava? Ima ih mnogo, tih nepobitnih prošlosti. Jesu li oni koji su tako lako odabrali “onu jedinu” zaista tako pametni, domišljati i vešti? Toliki im veruju i pokorno slede njihov izbor.

29. mart/ožujak '93.

Moja petnaest godina mlađa poznanica posle gledanja filma *Brazil*: “Ne volim što ima tužan kraj.”

“Nema tužan kraj,” rekoh ja, “nego beznadežan”.

Mada još uvek nismo dostigli Rumuniju u vreme Čaušeskua, to je to, samo nek' se još malo razigra.

grrrr!

reče na to oblačić iz stripa.

još jedna tačka

STID

Ali ja se sve vreme i stidim što ovo pišem jer ne mogu ništa da uradim, to jest jedino što bih mogla da uradim bilo bi da odem i pomazem nekome ko je ugrožen, ali ja ne znam ko je ugrožen jer su tamo gde je rat svi ugroženi, i mada svaka nacija tvrdi da ima prava da utamanjuje onu drugu jer se brani od ugroženosti, pa se tako sve one brane proterujući, zatvarajući i ubijajući one iz neke druge nacije, ali ja zbog toga ipak ne znam ko je više a ko manje u pravu jer u jednom mestu jedni rade jednim o glavi, a u onom petnaest kilometara dalje drugi rade drugima o glavi, a deset kilometara zapadno od ova dva mesta treći bi da smrse konce onim prvima i tako ukруг. A meni bi trebalo da su u pravu samo oni iz moje nacije, tako me uče, ali moja nacija nisam baš sigurna da znam koja je jer je u svim tim nacijama trećina prezimena ista, i tri nacije iz jedne oblasti govore istom varijantom jezika kojim i ja govorim, ali taj jezik zovu različitim imenima, i mene je to sad potpuno zbunilo pa ne znam koga bi to prvo trebalo napasti da bih onog drugog odbranila da ne bude napadnut i u čemu je razlika između hleba, kruva i kruha. Zar nije u tome od kakvog je brašna umešen i u kakvom je obliku ispečen? I zašto bi onaj duguljasti bio bolji od onog okruglog? I kakve to veze ima s nacijama? Zar ne treba sve gladne nahraniti?

Mora biti da sam ja glupa. Oni su svakako manje glupi od mene jer im je sve ovo jasno, inače ne bi tako lagodno pucali drugi u prve, pa u treće. Možda su čak vrlo pametni. 175

Ja se ne osećam pametnom, jer meni nije jasno kao njima što je, pa ne mogu da se opredelim koga bih morala ubiti, a koga tim ubistvom braniti. To jest: oni koje bih ja pobila, njih zovu braniteljima. Što nije neka vrlo moralna odluka s moje strane, samo je izgovor za to što ne mogu da se odlučim. Kao da je pa potrebna neka velika pamet da bismo nekog ubili. Potrebnija je odlučnost, što nije isto što i odluka, jer se može doneti odluka da se urade razne stvari, i verovatno je odlučnost ono što mi nedostaje da se opredelim za tu ispravnu odluku. Šta je ono pravo? Za šta da se odlučim? Za hleb, kruč, ili kruh? Meni je to troje isto, pa neodlučno sedim i pišem, a posle ću jesti tost sa buterom, malo čitati, pa leći da spavam.

4. avgust/kolovoz '94.

Danas je Slb.Mlš. odvalio novo pismo onima u Bosni jer nisu poslušali ono prvo od pre pet dana i potpisali nekakvo nešto, nego su zakazali referendum za 27-28. avgust. Pismo je gnusno licemerno kao da ga je pisala njegova bolja polovina; ima i demagogije, to je ipak njegovo, znači pisali su zajedno. I ovdašnja vlada je zatvorila

sve granice, nikom od funkcionera Srpske neće dati da uđu, a kažu slaće im samo hranu, lekove i odeću.

5. avgust/kolovoz '94.

Sad je jezivo, kako se te višegodišnje hipnoze ne menjaju, samo ako su hipnotisani nekada mislili da su nosorozi, sad misle da su nilski konji. Nema ko da ih “probudi” jer su sami sebe bacili u trans. Što se na engleskom piše *trance*, a *trans-* sa kojim počinju složenice se samo slično izgovara, a piše drukčije – možda se stvar zapetljala jer se kod nas dve tako različite reči i pišu i izgovaraju isto? Pa se valjda misli da im je i značenje isto?

Za stvarni narod tamo u Bosni, ne onaj političarsko-fantomski, sve je to strašno i potresno. Ove značenjske igrarije ih ne zanimaju, a i zašto bi. Lako je meni da se igram rečima, nisam odgovorna ni za šta satrapski državotvorno.

Kad nam kroz dve-tri-pet godina počnu kukati oni iz Krajine, Slavonije i Bosne kakvi su ovi ovde lažovi i skotovi, samo možemo da im kažemo: “Govorili smo vam to još '88, '89 – a tek '91!” -

176 – što nije nikakva pobeda niti poraz, samo onemogućeni prenosi, prevozi, prevodi, prelazi, prolazi, promene, prozračnosti: *trans-* u složenicama. Preneti, prevesti, prevoziti, preći, proći, presaditi, premestiti, promeniti. Ukinute imenice, pridevi i glagoli, i ne zavaravajte se da je to “tako samo na engleskom”, te da nas se zbog toga nimalo ne tiče.

transit
transfer
transfigure
transfiguration
transformation
transfusion
transliteration
transmigration
translucence
translucent
transparent
transparency
transport
transition

**translation
translate
transcendence
transcendental
transcend
transmulation
transposition
transmission
transgression
transgressing
transgress
transavantgarde
transaction
transitive
transitory
transient
transexual
transcript
transcription
transpersonal
transnational
transpire
transpiration
transplant
transmogrify
transubstantiate
transcribe
transmit
transmute
transpose
transform**

177

Ovaj nepotpuni spisak obiluje mnogim mogućnostima, tolike se divne stvari mogu napraviti od ovih reči i uraditi sa njima, da se od sveg tog obilja pada u trans – na hrpskom ili srvatskom.

Dok je moja mama bila dete u Požegi, odmah posle Prvog rata, pa sve do kraja leta 1930. godine, kad je otišla da studira u Beograd, na raskrsnici čija su se

četiri kraka odvajala za Čačak, Arilje, Dobrinju i okolna sela, tu je bila i pijaca – a na uglu puta koji je išao ka Užicu bila je kafana koja se zvala *Transval*.

Eto, ne samo da pamtim Boj na Kosovu kao da je bio juče, nego i Burški rat iz 1903.

Kako su (i tada, i uvek!) Srbi bili puni razumevanja za male narode koji se bore za nezavisnost i samostalnu državu. Srpski mondijalizam.

178

Tako se taj džemper samo para. Kad se opara, onda se vuna pokvasi, osušena opet namota u klupčad, pa se iznova štrika. Možda bolje ne džemper, nego šal ili čebence, to je jednostavnije po kroju, a nije ni iz delova da mora da se ušiva kao celina, može i štrikaći početnik da postigne. Kad nauči jedan rad, onda može da uči i one druge mustre, pa zatim da kombinuje vune raznih boja... Može i da proba da ušiva te raznolike komade, ako mu se dopada da napravi šareni pokrivač...

Komentar moje mame na ovo o vuni: "Ti imaš nadu".

Nemam pojma za nadu, krajnje sumnjiv projekt, nego sam ja nekako čuvarna, teško bacam stvari.

Tužno je, a bilo je predvidivo.

**Cassandra, your eyes are like tigers,
with no word written in them
You also have I carried to nowhere
to an ill house and there is
no end to the journey.
The chess board too lucid
the squares are too even... theatre of war...
'theatre' is good. There are those who did not want
it to come to an end**

Canto LXXVIII

PAKAO BEZ GRADACIJA

Muzejska biblioteka još se nije preselila u novu zgradu. Nesređena je i strpana u dvije sobice u jednoj od onih kućica kibuca. Tu ćeš sve naći – od povijesnih studija i kompleta zapisnika s nirnberškog procesa do uvezanih godišta Stürmera i nacističkih, antisemitsko harangerskih dječjih slikovnica.

Baš te slikovnice živo su pogodile dvadeset dvogodišnjeg G.W. iz sjeverne Bavarske. Mladić je novinar, početnik kod nekog provincijskog lista.

U autobusu na povratku dugo je govorio i raspitivao – sav neodlučan i zamuckujuć. Rijetka, utješna pojava osjetljiva i tanano skrupulozna mlada čovjeka – nota bene Nijemaca.

“Dosta sam već čuo o stvarima koje su se dogodile – ne, oprostite: koje smo počinili – ali ipak nisam znao za sve ovo. Sve je bilo tako zamagljeno. Bilo mi je pet i po godina kad sam vidio transport iz nekog logora koga su ukinuli, vidio sam kako su ljudi padali. Utisak je bio silan, urezao mi se u sjećanje, ali već znate kako je s ranim uspomenama iz djetinjstva, veoma su maglovite. Ni roditelji, ni učitelji nisu mi pričali. Da, gledao sam Cvijeće za državnog tužioca. Čitao sam Šnablovu (Schnabl) knjigu. (Ne, razmjerno malo je poznata u nas.) Ali molim vas – razjasnite mi. Sve te strahote... Uostalom, riječi su tako nerazumne. Kažemo li ‘bestijalnosti’, nepravedni smo prema životinjama. Nije to ni ‘ludilo’. Jeste li vidjeli u muzeju onaj komadić sapuna izrađen od čovječijeg tijela? Gospođa Miriam je rekla da je bilo izračunato koliko se prosječno može dobiti iz jednog mrtvaca: vrijednosti 300 Reich Maraka. Pogledajte, danas Njemačka živi zadovoljno, ljudi se dobro osjećaju. Ovdje sam čuo gdje govore da ljudi u snu viču... U Njemačkoj nitko ne viče u snu. Ne znam – glupo sam se izrazio... ali gdje je logični, pravedni finale svega onoga što se dogodilo? Da je konačni rezultat bio drugačiji... da je..., recimo, da je barem na kraju svega njemačka samosvijest bila slomljena, da bi... ne znam, kako da kažem... dopustimo, da se dogodilo šest milijuna samoubistava... znam, to je besmisao, ali gdje je odgovornost, gdje je ispaštanje... Recite mi, lijepo vas molim: mislite li da je uzrok onoga što su uradili naši, mislite li da je uzrok u posebnim nacionalnim osobinama njemačkog naroda? Moji su vršnjaci samodopadljivi i zadovoljni, dobro im je. Nemojte misliti da od sebe pravim anđela: ta ja sam nisam nipošto drukčiji. Da je mjesto mene ovamo došao kolega i

da mi je poslije ovo pričao, gledao bih ga upravo onako tupo i bez razumjevanja kao što će kolege mene gledati... nitko nam nije ništa govorio... Šta biste vi uradili kao dobar njemački učitelj? Biste li pričali omladini? Došao sam pun pretjeranog, naivnog optimizma, u svijesti da sam nisam ništa kriv, jer sam 1945. imao samo pet i po godina, došao sam pun ideja o izmirenju, pun naivnih planova kako ću svojim perom pridonijeti poravnanju među Nijemcima i Židovima... a sada uopće ne mogu pisati. Vjerovali mi ili ne (nemojte misliti da mi je do teatra) u ovoj sam zemlji naučio mucati... Stigao sam ovamo među prvima, razmjerno rano, već 30. ožujka. Bio sam ovdje već tjedan dana kada je vladin presbiro priredio za strane novinare prvi izlet... slučaj je htio da sam se u autobusu našao sa samim njemačkim kolegama... morao bih biti veseo, svi oko mene govorili su moj maternji jezik, po logici situacije trebalo bi da budem veseo, a nisam bio, bilo mi je neprijatno. Ne volim se zadržavati u društvu svojih zemljaka. Lijepo vas molim, razjasnite mi... Molim vas..."

Herbert Grun: *Proces u Jeruzalemu 1961*, zbirka tekstova /dopisničkih izveštaja sa suđenja Adolfu Eichmannu objavljenih u ljubljanskom *Delu* (Zagreb: Naprijed, 1962) str. 234-236.

180

Kako sam shvatila da sam Srpkinja

Kada bih čitala o masakrima koje su izvršili neki *nesrbi* u ovom ratu, ili kad bi mi neko pričao o njima, nisam se mnogo uzbuđivala: pa šta, pobili neki negde neke – opet tamanili Srbe? *So what...* – a kad bih pročitala o masovnim zločinima i ubistvima koje su počinili Srbi, uznemirila bih se, ljutila, čak sam bivala puna gneva i gađenja, mrzela sam ubice...

Tako sam doznala da imam nacionalna osećanja.

DUBRE

Kraj oktobra/listopada '93. Negde od jeseni '90. do jeseni '91, iz Sarajeva su i na ovdašnjoj TV emitovane vesti koje su se zvale JUTEL. U njima su saradivali novinari, dopisnici i snimatelji iz cele ondašnje Jugoslavije; trudili su se koliko su mogli da budu objektivni, da prvenstveno izlože što tačnije informacije bez nacionalno navijačkih strasti.

Njihova pristrasnost je prevashodno bila na strani razuma, dogovora, kompromisa. Bili su za očuvanje – nastavak – trajanje – Jugoslavije, neke drukčije, ne više komunističke, ne ni hegemonistički centralizovane, jer bi takva država bila

neostvariva u višenacionalnoj, multireligioznoj tekovini u kojoj se živelo od 1918, ili od 1945... Naravno, za taj privid je bilo prekasno, to od sredine šezdesetih nije više bila jedna država nego puno manjih, i svakoj je bilo tesno i osećala se ugrožena od onih susednih. Fantomska stvarnost jedne Jugoslavije – koja se već dvadesetak godina razgrađivala – bila je ona najupadljivija pristrasnost većine tih novinara. Bilo je među njima i onih koji su u stvari zagovarali neke drukčije projekte, to su pokazali kasniji događaji, i to nije tema kojom ja ovde hoću da se bavim.

Svake večeri mogli smo na JUTEL-u da gledamo priloge iz svih delova (nekad velike) zemlje. Ubrzo sam zapazila jedno zajedničko svojstvo svih tih izveštaja. Kada su događaji, reportaže ili intervjui bili snimljeni u eksterijeru: napolju, na trgovima, ulicama, cestama, putevima, sokacima, šorovima, džadama, rivama, kejevima, uglovima i ćoškovima – u svim delovima bivših jugoslovenskih republika i pokrajina – često su se u drugom ili trećem planu kadra, u pozadini, mogli videti kontejneri za đubre. To jest za smeće. Za otpatke. Iz kojeg god kraja zemlje da je bio snimak, svuda su se mogli videti isti limeni sivi zdepasti kontejneri sa pomičnim poklopcem, pokretni, na četiri gumena točka. To nam je svima bilo zajedničko, to đubre i kontejneri.

Jugoslavija je bila veliki kontejner, a đubre celo to zamešateljstvo ideja, želja, projekata, podmuklosti, podlosti, osveta, namera, zavera, misli, laž i istina. Odaberite svoju opredeljenost, to je lako – i vi i ja smo usred te deponije. Svake večeri smo odlazili da bacamo dnevni talog đubreta; ujutro bi kamioni-mlinovi praznili limene kutijetine, mrvili naše otpatke, odnosili ih na velika đubrišta i tamo prosipali. Idućeg jutra opet iz početka. Ma koliko da ih je žrvanj mleo, ipak su se još uvek na svakom tom brdu prosutog đubreta mogli prepoznati raznoliki pojedinačni sastojci opšte hrpe.

Ne znam u šta se sada, osim ovde u Beogradu, bacaju i sakupljaju otpaci; ne znam kakvi su sada kontejneri u ostalim delovima bivše Jugoslavije. Ali sam uverena da su i dalje sva ona brda đubreta na koja ih odnose i prosipaju ista u svim novim državama, pokrajinama i oblastima, u svakom gradu, varoši, selu. Kad se ta brda posmatraju sa bezbedne, nezagađene daljine, kad nas obmanjuje opšti pogled, ona su dosledno i nezanimljivo ista. Kad im se priđe sasvim blizu onda se mogu razaznati pojedinosti, pa to više nije varljivo jednolična gomila, nego nesamerljiva količina raznoraznih materija i materijala, oblika i površina, boja i stanja. Đubrište nam je i dalje naizgled svima zajedničko, no to je opsena i obmana, sva ta đubrišta su raznolika i posebita. Ali sada su se stvari raščistile, pa svako ima svoje samobitno smetlište da se po njemu rasprostire, još ugroženiji i stešnjeniji od suseda.

Dubrišta raščišćenih stvari. Kad se pogledaju izbliza, onda je svako smetlišće svet za sebe, a i na svakoj pojedinačnoj gomili sabrane su nesamerljive šarolikosti. Jedino svuda smrde i trule na isti način, svi ti samoopredeljeni otpaci.

Matematika, kosmički zakoni najmanjih zajedničkih sadržatelja.

Ovo su bila kasnija, naknadna razmišljanja o đubretu.

A do sredine jula '91, u vreme dok sam prilježno gledala JUTEL-ove vesti (i sve ostale tv dnevnik i izveštaje), samo mi je izgledalo nepotrebno da se raspadne zemlja koja u svim svojim delovima ima iste kontejnere.

Žašto da se rasturi zemlja gde svi imaju iste kante za đubre? Zbog čega? To mi je bilo smešno, svi koji su govorili o svojim posebnim nacionalnim državama bili su nedotupavni mamlazi koji ne vide paradoks međusobne istovetne zavisnosti.

Izглеda da su slično meni zaključivali i sarajevski "nadrealisti". Oni su, u svojim vidovitim sarkastičnim emisijama iz tog vremena formalno cele Jugoslavije, u jednom skeču visokim zidom podelili Sarajevo na istočno i zapadno, a oko zida ponameštali nekoliko blistavih novih kontejnera kao dekoraciju. I đubretarska kola su glumila u skeču. Na kraju je malo začuđeni glumac čistio zid metlom hodajući po njemu i vajkao se, "Vidi zida... koliki je..."

182

19. maj/svibanj '94.

Budućnost:

juče sam u knjižari našla knjigu pesama Zbignjeva Herberta, ostao je bio samo jedan primerak, izdavač – Sarajevo: Svjetlost (1988); osam hiljada primeraka... Tu kupovinu sam doživela kao pronalazak bibliofilske retkosti, maltene otkriće retke i dragocene knjige za koju niko osim mene ni ne zna.

Još jedan (po)granični slučaj, *borderline case*, Herbertova pesma *Žid*:

**Stojimo pred zidom. Skinuta nam je mladost kao osuđennicima košulja.
Pre no što nam ugojen metak zasedne za vrat, protiče deset, dvadeset godina.
Zid je visok i jak. Iza zida su drvo i zvezda. Drvo korenima podriva zid.
Zvezda nagriza kamen kao miš.
Za sto, dvesta godina biće već mali prozorčić.**

9. decembar/prosinac '92.

Sinoć sam na tv naišla na Grličev film *Štefica Cvek (U raljama života)*, i u jednom trenutku sam se gotovo potresla, kao da su svi ti glumci pomrli (hvala bogu nisu) jer svega toga, glumaca, filmova, onoga o čemu su bili ti filmovi, tih događaja i ljudi, toga vi-

še nema – *ne postoji*. Ostali smo mi, raštrkani pojedinci, ali mnogo onoga što je moglo da se radi zajedno više nije lako ostvarivo, uglavnom nije ni moguće, vlast i birokratija se trude da nas u tome spreče ne birajući sredstva.

Polako će postati moguće čim zvezda izgrize prozorčić u kamenu?

Toliko stvari su uništili. Nisu sve, ali ipak previše – ama nisu važne stvari, ni umetničke slike, zgrade, spomenici, groblja, nego zašto toliki narod pobiše i unesrećiše?

Početak novembra/studenog '93.

Svi jugoslovenski kontejneri bili su iz istog proizvodnog centra. Gde li ih sada prave?

Šta meni ovde i sada vredi što je to bilo smešno?

Mnogima je zaista bilo nepodnošljivo, mada su se i smejali.

A oni kojima je sada teško?

Svi čije patnje možda nikad neće prestati? Šta biva s njima?

183

Kad je počeo rat, na svim televizijama su dosledno prikazivali pobijene. Trenutak kada se naiđe na mrtvo ljudsko biće koje leži na nekoj ulici; na poljani; u rečnom plićaku; u svom dvorištu... Najzad su ubice tuđih delâ, misli i osećanja mogle i ljude da pretvaraju u đubre. Uostalom, da nisu o čoveku oduvek mislili po tom obrascu, ne bi to tako lako radili.

Nesahranjeni televizijski mrtvi kojima nikako ne daju mira.

I počinka, dodao bi neki starovremski pisac iz doba u kojem nije bilo televizije. Kad u proleće počne da se topi sneg nad masovnim grobnicama, iz zemlje neće niknuti crne visibabe.

Često govore o *nevinim* žrtvama. A koje su to žrtve bile *krive*? Šta su skrivile? Koji su greh počinile?

Upoznala sam one koji su tokom Drugog svetskog rata bili u nacističkim koncentracionim logorima, neki u Bergen-Belsenu, neki u Loborgradu... Jedni o tim svojim iskustvima nisu mogli mirno da govore, uopšte ne mogu da pričaju o tome, drugi su umeli i da se šale. Takvih raznolikih svedočanstava ima u svim dokumentarnim knjigama o zajedničkim i ličnim patnjama pojedinaca. Među onima koji

su preživeli GULAG neki govore o njemu i sa puno humora. To nije bekstvo od užasa, od njega se ne može pobeći, to je samo sagledavanje sebe u potpuno otkrivenom svetu.

Prekor:

“Tebi je i to bilo smešno, taj izmanipulisani strah da oni nama spremaju konačno istrebljenje, strah od tog užasa za koji se tvrdi da je jedina moguća budućnost, strah od bola i smrti, strah koji je pretvoren u paranoidno agresivnu paniku, ali ti ne znaš kako je bilo zaista ugroženima, već onda na početku, nisi tamo bila, nisi to doživela...” – taj prekor ne dokazuje ništa.

U najvećim eksperimentalnim psihološkim laboratorijama, istrebljivačkim i koncentracionim logorima gde su uslovi sprovođenja dugotrajnog opita “Život u neizdržljivim uslovima” bili uglavnom isti za sve, pojedinci su se potpuno različito ponašali u tim usklađeno pojednostavljenim okolnostima. Doživljavali su ih različito, a i unutarne promene koje bole preživele takođe se veoma razlikuju. Osim jedne, spoznaje kakva je zaista ljudska sorta...

184 Da sam u svojoj večernjoj porciji čorbe od prljave kuvane vode dobila dve umesto jedne repe – i to sa lišćem! – ne znam da li bih ikome dala onu drugu, mada mogu pretpostaviti za šta bih je sve mogla trampiti.

Ne znam šta bih uradila da neko iz susedne ulice, sa višespratnice iz koje ima čist vidik na moj stan, počne danonoćno da puca u moje prozore, u moju sobu. Znam da bih se u prvom trenutku negde zaklonila... A posle, i dalje, i stalno, jer on ne prestaje da puca? Da li bih, ako mogu, pobešla u nečiji neugroženi stan, u neki drugi bezbedan grad, mirnu drugu državu? Ili bih se išunjala i vrebala ga u zasedi na uglu njegove ulice, nišanih na senke iza razbijenih okana njegovih prozora... pa tek posle toga pobešla iz grada.

Šta bih radila kad dođu da nekud vode moje komšije iz susednog stana?

Najverovatnije ništa, da ne bi odveli i mene. Čekala bih da me odvedu neki drugi put. Možda će se tokom ta ukradena tri meseca lažne sigurnosti nešto promeniti... A ovi Srbi što su i dalje uvereni da će sve razrešiti ratom, njima je sve jasno. Oni uopšte ne preispituju sebe. Oni misle da je preventivno ubijanje opravdano. Za njih sam opasna ja, jer remetim nekakvo jedinstvo. Opasna sam jer ja sebe preispitujem, pa sumnjajući u sebe ne verujem ni u ispravnost njihovog objašnjenja te agresije. Opasno je ovo što govorim jer podriva borbu za slobodu srpskog naroda... ili za oslobođenje? Pobrkala sam... Možda je oboje. Borba za oslobođenje slobode?

Kome mogu da naude ova montaža atrakcija, Benjamin, Beuys i Boltanski? Velikoj Srpskoj Državi? Velikoj..... Državi? Ili ograničenosti svih koji zaziru od umetnosti jer nam ogoljuje sopstvenu glupost i beznačajnost? Pa njihova ograničenost nije ugrožena, oni ovo što sam napisala ni ne razumeju. Uostalom, oni nisu beznačajni, pošto se bore za srpsku slobodu. Puškom ili perom, dok ja defetistički sumnjam. Lako je meni da se pozivam na savest i moral, na mene niko ne puca.

Ovde, u Beogradu, gde ne gruva iz pušaka i topova, živimo u bezbednoj obmani da smo pošteđeni smrtno opasnosti. Izloženi smo samo moralnoj i duhovnoj pogibelji.

Ni ovde više nema datuma.

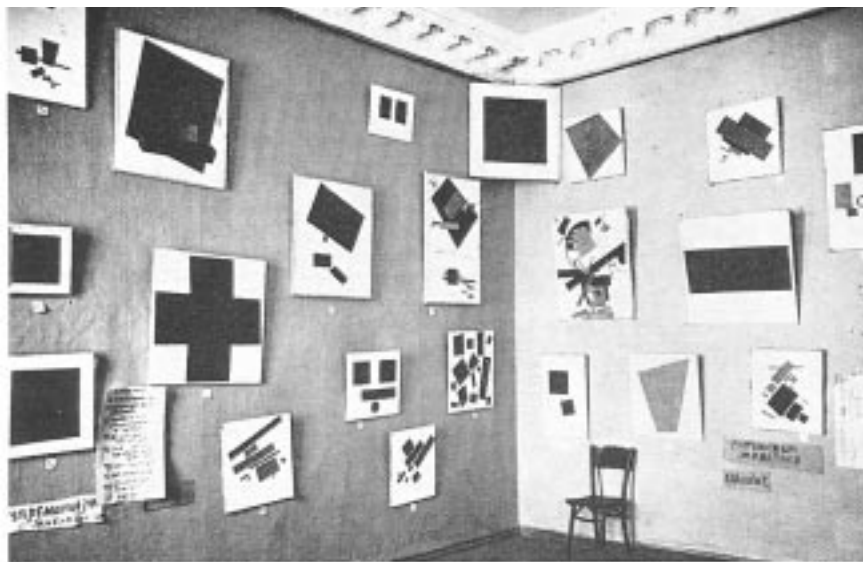
Šta to mi uopšte vidimo?

**or sat by the window
at Bagni Romana knowing that nothing could happen
and looking ironic'ly at the traveller
Cassandra your eyes are like tigers'
no light reaches through them
eating lotus, or if not exactly the lotus, the
asphodel
To be gentildonna in a lost town in the mountains
on a balcony with an iron railing
with a servant behind her
as it might be in a play by Lope de Vega
and one goes by, not alone,
No hay amor sin celos
Sin secreto no hay amor
eyes of Doña Juana la loca,
Cunizza's shade al triedro and that presage
in the air
which means that nothing will happen that will
be visible to the sergeants**

185

Canto LXXVIII

Maljevičev *Crni kvadrat* iz 1915. godine, okačen kao ikona u uglu sobe, na odvajanju ili spoju dvaju zidova.

Poslednja futuristička izložba O'10", Petrograd, 1915.

186

Leonid Šejka, "Grad – Đubrište – Zamak":

Đubrište: predmeti se shvataju kao funkcije. Ljuska se skida. Telo čini bezrazložne pokrete. Traži se sloboda. [...]

Međutim, pošto slika kao predmet nema nikakvu praktičnu funkciju, ona postaje ravnopravna samo sa onom vrstom predmeta koji, takođe, nemaju praktičnu funkciju. Da li takvi predmeti mogu da postoje? To je stvar našeg osećanja i naše odluke. Svaki otpadak može se ponovo upotrebiti. Ako jedan predmet služi makar za ukras, on je već time stavljen u upotrebu. Slika treba da se nađe na jednom prostoru gde će biti u društvu predmeta koji postoje bez razloga, koji samo jesu. Takav prostor je ĐUBRIŠTE. Pri tome treba zamišljati jedno poslednje, apsolutno Đubrište. Na takvom Đubrištu svaki otpadak je konačan i ne može se više upotrebiti. Ne može se upotrebiti po našoj odluci ili po nuždi, kao, na primer, ostaci kosmičkih letelica, koji većito kruže prostorom i koje vraćati na zemlju nije isplativo. Đubrište je, dakle, prostor principijelno neupotrebljivih stvari. Predmeti ovde postoje okrenuti zvezdama. Takođe su bezrazložne radnje

koje se čine sa tim predmetima, kao i one radnje kojima se ti predmeti proizvode. Đubrište – to je prostor čiste igre. Ta igra može imati najrazličitije forme, počevši od običnog skupljaštva, do komplikovanih, uzaludnih i uvek drugačijih klasifikacija. Slikanje na Đubrištu jeste vrsta bezrazložne klasifikacije, popisa predmeta Đubrišta. Prolaženje i razvrstavanja su osnovne radnje (transit classificando). Đubrište je, u stvari, labirint brojnih mogućnosti, splet puteva koji nikud ne vode. Na Đubrištu postoje zone prekomernog gomilanja i množenja predmeta (multiplikacija), zone maksimalne gustine i vertikalnog prostiranja. To je SKLADIŠTE. Budući da ne postoji horizont, ne postoji gore i dole. Skladište se sliva u vertikalu neprostranog, beskonačno produženog dole. Skladište je obrnuta strana pustinje, a kao i pustinja, jedan oblik labirinta.

Na izlaz koji postoji iz labirinta Đubrišta ukazuje fatamorgana jednog ZAMKA. Za Zamak je dovoljno reći da je izlaz iz labirinta, izlaz iz varljive slobode prolaženja, biranja puteva u labirintu. Zamak je, možda, ostrvo slobode, zone izmirenja suprotnosti (mediala), terasa zemaljskog raja, katedrala celovitosti duše. Možda ovu fatamorganu proizvodi neki demon da bi još više zamrsio puteve Đubrišta; to nije bitno. Ova fatamorgana ima svoj realitet i može se fiksirati. Igra, koja se sastoji u fiksiranju, zaustavljanju fatamorgane, takođe je uzaludna (igra zvana slikanje), ali ona stvara magijski krug zaštite od demona razgrađivanja. Fiksiranje se obavlja tako što se na neki predmet Đubrišta, na neku drvenu kutiju ili, recimo, na beli kvadrat Maljevića, ili plavi kvadrat Iva Klajna prenese, pomoću jednog imaginarnog projektora, fatamorgana različitih prizora Zamka: terasa sa pejzažom, soba ispunjena sakralnim predmetima, galantna mrtva priroda, radionica alhemičara, ili šema neke apstraktne kosmogonije zvane CADIS. Fiksiranje fatamorgane jeste iluzija iluzije – metailuzija.

Slikanje-fiksiranje, dakle, za mene predstavlja neutilitarnu radnju (igru) Đubrišta, kojom se registruje realni predmet Đubrišta, ili realna fatamorgana Zamka. Registrovanje malih predmeta Skladišta, koji se mogu naći po džepovima dečaka ili na izbočini neko zanemarenog zida, može se obaviti u formi mrtve prirode, polumrtve prirode ili mrtve poluprirode. Ovde se kao objekt Đubrišta pojavljuje ZID, koji odvaja unutrašnje od spoljašnjeg, ili spaja unutrašnje sa spoljašnjim (intra+extra), ili odvaja prazninu od praznine; kao što kaže Beket, "Iza ovog zida je drugi pakao".

Možda je na vrhu jednog od ovih visokih Zidova (što se ne može utvrditi) TERASA Zamka, sa pogledom na predeo blagosti.

Beskrajnost i proizvoljnost oblička u labirintu pokazuju i KAMELEONSKE IGRE na Đubrištu, koje se ispoljavaju u različitim vidovima mimikrije. [...]

I kako ću biti istinit u onome što kazujem, zar je iko izašao iz labirinta a da nije pretvoren u pepeo ili da nije postao plen jednog čudovišta? Da li je iko napustio Đubrište a da se nije raspao? Zato na rubovima jednog idealnog čovekovog boravišta vidim delove njegovog tela, koji pokušavaju da se približe ka centru i sjedine, da bi se stvorilo jedno telo hitrije od kentaura, moćnije od bogova, bez štaka i metalnih delova, da sav predeo obećane zemlje u njemu bude sadržan. Razmišljajući o toj sili, koja je jedino moćna da sastavi razdvojene delove, nisam mogao da pronađem drugu, osim one davno postojeće, a to je ljubav.

Lavirinti su bezopasni, i nezanimljivo jednostavni...

A u lavirint slabo zalaze, misleći da unutra mogu zalutati i izgubiti se, u strahu da neće nikad uspeti izaći napolje, samo oni bez imalo mašte.

188

Pogotovu u filmu *Shining*.

**Lo duca e io per quel cammino ascoso
intrammo a ritornar nel chiaro mondo;
e senza cura aver d'alcun riposo,
salimmo s'el primo e io secondo,
tanto ch'i' vidi de le cose belle
che porta 'l ciel, per un pertugio tondo.
E quindi uscimmo a riveder le stelle.**

Inferno, XXXIV, 133-139

**ma perché, piene son tutte le carte
ordite a questa cantica seconda,
non mi lascia pi'úr lo fren de l'arte.
Io ritornai da la santissima onda
rifatto sícome piante novelle
rinovellate di novella fronda,
puro e disposto a salire a le stelle.**

Purgatorio, XXXIII, 139-145

**A l'alta fantasia qui mancò possa;
ma già volgeva il mio disio e l' velle,
sì come rota ch'igualmente e mossa,
l'amor che move il sole e l'altre stelle.**

Paradiso, XXXIII, 142–145

I dalje živimo u čistilištu, Šejkinom i trivijalno beogradskom, Danteovo možemo da priželjkujemo. On je ugledao zvezde već na izlasku iz pakla kroz koji je prošao, ali ga je samo pomno razgledao, kao zanimljivu pozorišnu predstavu, znao je da u njemu neće ostati, to nije bio njegov, nego *tuđi* večni pakao. U čistilištu se Dante osvežio maltene kao u banji. Ali je ljubav pokretala svet tek u raju.

Mi smo u tuđem đubretu, mekom i gnjilom, nigde trnja kako bi se najzad dosegle zvezde.

Biti gospa u izgubljenom gradu u planinama, s terase zamka posmatrati predeo blagosti, stajati na terasi s gvozdenom ogradom, kao u pozorišnom komadu. Živeti usred fatamorgane kulisa jer “nema ljubavi bez ljubomore”, “bez tajne nema ljubavi” (kad volite, razrešite tajnu – znači nije je ni bilo...). Ljubomorni na ono što ne znaju, misle da je njihovo neznanje “tajna” i da će naučiti da vole ako zarobe nepoznato. Ali zagonетка je nedodirljiva, zarobiće samo ono drugo biće. Pa kad ništa ne postignu zarobljavanjem, onda će uništiti. Uostalom, to se mene ne tiče, to je na španskom, a ja ne znam španski. 189

Svetlost njenih očiju ne dopire do njih, *no light reaches through them.*

Raskomadana, smrvljena osećanja –
memories (can't wait)

Samo ta slutnja u vazduhu.

Nedostižne zvezde, dodirnete pogledom, pripadaju svakome.

Na jedanaestom nebu, onom kojim se ne može ništa kupiti, koje se ne može prodati. Kao što se ne mogu prodati ni zemlja, ni reka, ni more, ni kamen, ni pesak.

DRUGI BIOBIBLIOGRAFSKI DODATAK

Eksploataciju mrtvih sam završila, ali se rat nastavio, pa sam i dalje zapisivala “obične svakodnevne stvari” koje mi se nisu u nju uklapale, nego se nadovezivale. One su polako narasle u dve nove celine, *Bekstvo* i *Đubre*, ali još dok su se događale izgledalo mi je suvislije da ih sklapam asocijativno, a ne po redosledu. Tako su nastale *Napomene*.

Ipak, zašto mestimični dnevnik rasturenog “hronološkog” vremena?

Zato što su mi opstala samo ona razmišljanja o događajima i stanjima koja su prepletena. Pojedinačna zbivanja su takođe izdržala samo kad su se preobratile u privatno opšte mesto, ličnu priču koja preživljava samo zahvaljujući mojoj tvrdoglavosti, za koju se nadam da mu obezbeđuje bar malecnu verodostojnost, to jest istinitost (ha! zar posle svega!), ma koliko ja ipak bila zlorada ili sentimentalna nadgrađujući je komentarima.

Te sam tako, kao i “kolektivna bića uzajamno isključujućih naroda”, poništavajući urednu postupnost istorije, sastavila privatnu mitologiju.

Uvek sam i imala samo privatne znakove, zbivanja i privatnu zemlju. A vera, ljubav i nada? Održavaju se samo zahvaljujući neostvarivosti sopstvenih želja i odsustvu jetke ogorčenosti što tako jeste.

Što samo dokazuje ugodnosti življenja na Šejkinom SKLADIŠTU.

190

Na mojoj plaži je kao da sedim u slikama Paula Kleea; neke stene su kao da ih je pravila Ljubica Sokić, druge imaju nežnost Marka Rothkoa. Ovde oko mene više nema takvih prizora, ostali su mi samo oni unutarnji.

Zašto bekstvo?

Zato što nisam otišla da živim u Osijeku, Kninu, Pakracu, Sarajevu, Rovinju, Torontu, Berlinu ili Banjoj Luci. Oni koji su otišli, ili su bili oterani, takođe nisu begunci. Od svega ovoga se ni ne može pobeći, jedino se razlikuju načini trpljenja, podnošenja, prevazilaženja i prilagođavanja. A ta razlika je vrlo bitna – suštinska – to, da sam ja bila pošteđena strašnog i bolnog, a toliki drugi nisu.

Zašto toliko mnogo citata?

Zato što mi u mojoj autističnoj oazi – na mom metaprostornom ostrvu – prija kad prepoznam sopstvenu priču u glasovima drugih ljudi. Prija mi kad se tuđe vreme na kratko ukrsti s mojim. Tada sam manje usamljena.

Osim toga, kad sam bila mala nisam smela da se kešam na tramvaj, bojala sam se da ću pasti. Bojala bih se i sada. Mnogo je bezopasnije okačiti se o citat. Takođe sam lenja, dopada mi se što ne moram toliko toga sama da smišljam, kad je to neko drugi pre mene već sasvim dobro uradio.

zvezda ~~★~~ Rimbauda
jer nije voleo citate

One nepristojno proizvoljne Kalajićeve zaključke nisam htela da prećutim. Izašli su 30. januara '93, u subotnjem kulturnom dodatku *Politike*, valjda kao širenje treće ili prve multikulturalnosti, pošto je “ona druga Srbija” zauzela nedesničarsku mondističku kotu. Dok god te provincijalne verzije “kulture u Srba” budu tako čučale u svojim busijama, jedino će moći da nas nauče razlikama između sofe, kauča i otomana, kako da pravilno jedemo ribu bez noža, i koje su čaše za belo, a koje za crno vino – ali to je od kulture daleko, a umetnosti potpuno nepoznato, osim kao opis radnje (didaskalija) u pozorišnom komadu.

Nastavak tog Kalajićevog teksta bio je prikaz romana Isidore Bjelice *Ozloglašena*, objavljenog krajem 1992. godine u Beogradu. Odatle sam navela njenu izjavu o Sarajevu, iz izmišljenog autointervjua na 172. stranici. Inače, ja volim da čitam njene knjige, piše zanimljivije od mnogih “politički korektnih” pisaca.

Cabaret Voltaire, gde su se veselo zajebavali dadaisti, nalazi se u starom delu Ciriha, u uličici Spiegelgasse; ona počinje od veće i duže Münstergasse i penje se uzbrdo, a nekadašnji kabare je na uglu ove dve ulice, obeležen prigodnom tablom. Ako se popnete uz Spiegelgasse, ili ako dolazite odozgo, pa njome silazite, naići ćete na još jednu zgradu obeleženu tablom: kuću u kojoj je 19. februara 1837. godine umro Gerg Büchner – datum koji se sasvim prikladno može slaviti i kao datum “osnivanja dade”, što zna svako ko je pročitao *Leonsa i Lenu*. U tom, kao i u svojim ostalim pozorišnim komadima, Büchner je napisao sve što se nepohvalno, a tačno, ima reći o monarhiji i/ili republici, to jest o državi, kao i o mehanizmima opresije i ljudskoj podmuklosti. Kad se to poveže sa delima ciriških dezertara iz 1916. godine i njihovih belosvetskih ortaka, kud' ćete jače dokaze (lat. *argumenta*) protiv otadžbine i patriotizma. 191

Žlatne Prozore Adolfa Rudnjickog objavio je Rad u biblioteci Reč i misao 1961. godine, a preveo ih je Đorđe Živanović. U prvom broju časopisa *Mezusa* objavljena je priča Rudnjickog *Vaznesenje*, takođe o ratu u Poljskoj.

Trag zmajevе šape Antonija Žalice objavljen je u proleće 1995, u Beogradu; još jedna (zakratko) ostvarena utopija koju preporučujem.

Razgovore sa đavlom Deni de Rougemonta preveo je Frane Cetinić (Čačak: Alef/Gradac, 199). Urednik je Branko Kukić, kome treba da zahvalimo i za dve knjige Šejki-

nih tekstova objavljene 1982; citirano *Đubrište* je u I tomu, na stranicama 68, 103-104 i 92. Prepisala sam ga u njihovo/naše/svoje *đubre* krajem novembra '93.

Ballarda sam prevela sama.

Dante spada u klasike koji se citiraju u originalu.

Pesme Žbignjeva Herberta preveo je Petar Vujičić.

Nešto posle mojih uspomena na televizijske kontejnere i zidove saznala sam da postoji i *Radio zid*, koji se verovatno razgrađujući nadovezuje na onaj predratni nadrealističko-rokerski, al ne znam da li su znali i za Herbertov.

Mada Jean Amery govori o "reči" ne pominjući sve moguće konotacije (i permutacije) koje bi se mogle nadgraditi na njegov zaključak, usuđujem se da vas podsetim na još jednu "reč", *logos* iz *Jevanđelja po Jovanu*, kao i na onog Spinozinog Boga ("boga") lišenog/pošteđenog afekata, mržnje i ljubavi. Dobro su se sastali Šejkin prostor čiste igre: *Đubrište*, i Ameryjev *mind/duh – ludus – homines ludentes*. Ne verujem da su njih dvojica znali jedan za drugog. Krajnje je vreme da se neko u ex-Yu prizove pameti i objavi bar dve knjige Ameryjevih tekstova, da ne čitamo samo odlomke po časopisima. To isto važi i za dela Prima Levija.

192 Suptilne i senzibilne duše koje nisu bile u nacističkim i sovjetskim logorima doživljaju prizore sa mrtvima malo drukčije:

22. decembar 1942 – Mrtav nosač i dalje je ležao tamo u blatu, iako je svakog dana na stotine ljudi prolazilo pored njega. Izlaganje leševa pripada svakako sistemu – neću reći ljudi nego demona – koji vlada na takvim mestima. Taj čvrsto drži uzde.

Ernst Jinger, *Kavkaski zapisi*, Beograd: 1990.

Ernst Jünger je sa viteškom čašću armijskog oficira štitio Nemačku (od nacizma i ko zna čega još) u Drugom svetskom ratu, baš kao što su i nemačke *Einsatzgruppen* čuvale svoj narod i državu u drugim delovima okupirane Rusije, a svakako su bile izvan vlasti demona jer su leševe pobijenih prilično uredno sahranjivale. Nije tu bilo nikakvih demona, "smrt je majstor iz Nemačke" – i mada ni to nije tačno, jednom je moralo biti rečeno. Smrt je niotkuda, u svakom od nas.

Ameryjevog "boga koji ume da igra" – kao jedinog mogućeg – negde pominje i Nietzsche, ali njega sam mnogo davno čitala, možda sam pogrešno zapamtila, a dosledno me mrzi da ga čitam ponovo. Pokušala sam ipak da nađem taj citat, nisam uspešla – ali dok sam tako tražila boga kod Nietzschea naišla sam na ovo: *To be ashamed of*

one's immorality: that is a step on the ladder at the end of which one is also ashamed of one's morality /Stidi se sopstvene nemoralnosti: to je jedan korak uz lestvicu na čijem se kraju čovek stidi i sopstvene moralnosti/ – valjda je tako i u nemačkom originalu.

Meni je on ipak uglavnom dosadan pošto ne živim na samom početku XX veka. Nietzsche posle George Büchnera? Čemu...

Sulejman Grozdanić je morao spaljivati knjige iz svoje biblioteke da bi se on i porodica dok su preživljavali opsadu Sarajeva zagrejali, nešto toplo pojeli, prokuvali vodu:

Tako sam gotovo svaku knjigu odbolovao. Njen plamen me nije grijao, nego pržio. Njen pepeo je bio i moj pepeo. Umjesto u kantu za smeće, imao sam, ne želju, nego neodoljivu potrebu da ga prospem na vjetru, da duh knjige spokojno otplovi do neke daleke doline mira, da se u njoj naseli i ponovo oživi. Uprkos, ili ipak, da pepeo stavim u urnu. I da na naljepnici napišem ime pisca, naslov, godinu i mjesto izdanja, i godinu i mjesto spaljivanja:

Sarajevo, zima 1992/93. godine.

193

Ovo spada u prvorazredne konceptualne projekte. Na sledećim kaselskim Dokumentima treba posvetiti bar jednu prostoriju projektu gospodina Grozdanića, a možda neko i u bijenalnoj Veneciji bude naknadno pametan.

Mada je memoarski putopis *Kod Hiperborejaca* Miloša Crnjanskog jedno apokrifno, lično promatranje sveta, te stoga mnoge podatke koje pisac pominje ne treba prihvatiti kao istorijske istine, ne mogu da odolim poučnom citatu. Crnjanski razgovara sa svojim vodičem kroz Viterbo, u leto 1940. godine:

"... ја не одговарам много, али толико је миран, толико се чини искрен, да га питам шта он мисли, зашто зараћене стране настављају, да ратују? Шта је прави узрок рату? Не питам га, кажем, као странац, који жели да чује зашто је Италија у рату. То ја знам. Него ме занима шта мисли он, свештеник, лично?

Као свештеник, каже, морао би да ми каже, да је узрок рату људско зло. Зло у људима. Нада се да ова *disgrazia* неће дуго. Да ће до мира доћи, ускоро, ипак, ипак. Ако га, међутим, питам лично, као Талијана, шта мисли, онда ће рећи, да је узрок рату увек исти. Знаш ли шта је био узрок рату између Витерба и Ференте?

Никад ту реч, Ференте, кажем нисам чуо.

Е па лепо – Витербо је, године 1172, сматрао, да нашег господина Исукрста, на Голготи, на распећу, треба сликати са очима затвореним. А Ференте је сматрало, да треба, отворених очију. Због тога је дошло до рата и Ференте је поклано и са земљом сравњено. Људи су тврдоглави – нарочито у Италији. Тесте дуре. Треба се надати, да ће људи, једног дана, увидети, да је то ужасно. Он се моли Богу да људи увиде то.

Ког Хиџерборејаца, прва књига, Београд 1966, стр. 382.

Sad čekam da mi neki nacionalno osvešćeni sociopata objasni da li je ovo “kod nas” bio verski, bratoubilački, građanski ili međugradski rat. Da nije možda bio za duhovne teritorije? Često govore o hrvatskoj/srpskoj duhovnosti... biće da je zbog neke takve omeđenosti.

Politička angažovanja Ezre Pounda su nedotupavna, a njegova *Pizanska pevanja* (*The Pisan Cantos*) su poezija. Veliki, povremeno genijalni pesnik, ima pravo i na veće protivrečnosti. Nažalost. Uostalom, cela njegova politička priča samo dokazuje kako pesnici i umetnici ne treba da se prtljaju u praktično uređivanje sveta. Kao što sam već rekla, ovi kojima to ide od ruke i topa nisu ni pesnici ni umetnici.

194

Na Kasandru sam u *Pizanskim pevanjima* naišla kad sam već bila gotovo napisala *Napomene*, samo sam je onda ubacila na prikladna mesta. Vrlo lepo se uskladi-la sa mojim događajima: duševna prenatrpanost ratom, Poundova lucidna šahovska tabla – ista kao ona na kojoj ovdašnji ratnici ne bi umeli da igraju svoju igru; moje navodno ludilo što ne shvatam da su sva ta ubistva melem za kolektivnu nacionalnu dušu. I tako dalje.

Ipak treba превести те одломке за оне који не читају енглески, мојом непесничком прозом којом се много не поносим:

prevršen um kad u njega više ništa ne može stati

**vetar lud kao Kasandra
razumna kao i sva ta gomila
Pevanje LXXVII**

**Kasandra, oči su ti kao tigrovi
u njima nijedna zapisana reč
I tebe sam doneo u nigde
u zlehudu kuću a nema**

**kraja putovanju.
Suviše lucidna šahovska tabla
kvadrati suviše pravilni... ratište...
'ratno pozorište' je ono pravo. Ima onih koji nisu želeli
da se završi**

Pevanje LXXVIII

(*Theatre of war* je termin koji je istovremeno i igra reči, te je ipak neprevodiv. Kad se upotrebljava samo kao vojni izraz koriste se: ratne operacije, oblast ratnih dejstava, područje bitke ili bitaka, bojišnica, ali Pound ovde u sledećem stihu ima na umu – jer je *theatre* pozorište – sva asocijativna grananja koja bi povodom *ratnog pozorišta* čitaocu mogla pasti na pamet.)

**ili je sedela kraj prozora
u Banji Romana znajući da se ništa ne može dogoditi
i ironično gledala putnika**

**Kasandra oči su ti kao u tigrova
svetlost ne dopire kroz njih
jedući lotos, a ako ne baš lotos, onda**

asfodel

**Biti plemkinja u izgubljenom gradu u planinama
na balkonu s gvozdenom ogradom**

**iza nje sluškinja
kao u komadu Lope de Vege**

**i dok neko prolazi, ne sam,
No hay amor sin celos**

**Sin secreto no hay amor
oči Donja Huane la loca,**

**Kunicina senka al triedro i ta slutnja
u vazduhu**

**što znači da se neće dogoditi ništa što bi
bilo vidljivo narednicima**

Pevanje LXXVIII

195

Makar šta (tandara broć).

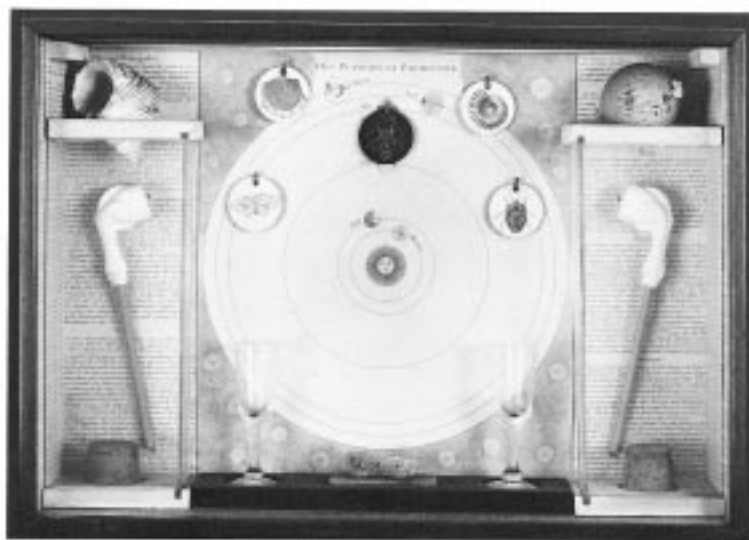
Tajna ljubavi dosegnuta oslobađanjem od tajne? U mojoj naknadnoj interpretaciji? Što da ne, ako je shvatimo kao otvorene protivrečnosti.

Nije ovde bilo (a nije ni u Paundovoj Pizi) nikakvih treperavih tlapnji slutnje, nema ih ni sada, kroz zrak koji je mene mimoišao i dalje lete meci i grante. Ponekad pada i kiša. Sneg kako-kad. Lepo to sve zvuči, Paundov izgubljeni grad, Šejkin zamak, balkon, identifikacija sa Kasandrom, Donja Huanom, Kunicom, a sve jedući jelisejsku hranu i naslađujući se sujetom što “nekakvi tamo ne shvataju moju svetlost”.

I šta je sad tu desno, šta levo, a šta matrica möbijusovski plošne jednostrane svesti?

A gde su zvezde, moje, Danteove i nebesne? Kud' ću sa tolikim zvezdama, osim da od njih napravim kolaž...

196

Joseph Cornell: *Soap Bubble Set*, 1947.

Kunica se pojavljuje u devetom pevanju raja. I ona ima (svoju) zvezdu –

**... e qui refulgo
perch, mi vinse il lume d'esta stella;**

Ovakvu?:

Kunica je proživela dug i vrlo zanimljiv život; nadahnula je Dantea svojom ljubavlju. I ona je puna žalosti što se njeni sunarodnici tako često međusobno ubijaju.

Što sve ne može da se pročita u ovdašnjim (retkim) izdanjima Dantea, jer su u njima propratni komentari šturi do opskurnosti, nego samo u nekim od mnogo opširnijih i zanimljivijih italijanskih izdanja.

Kad sam već potpuno završila “bekstvo u eksploatisano đubre”, ponovo sam pročitala *Filosofiju palanke* Radomira Konstantinovića. Čitala sam je još kad je izašla '69, pa ponovo sad, krajem marta '95, da proverim. Vidim da sve ovo piše i tamo, samo mnogo razrađenije i ozbiljnije. I kad sam je čitala pre dvadeset pet godina nije mi bila otkrila nepoznate stvari, samo ih je dosledno uobličila. U međuvremenu sam ja sebi iskonstruisala sopstvene, slikovito/slikovno pojednostavljene formulacije.

Koga zanimaju slojevita objašnjenja palanke, fašizma, nacizma i tvrdokornog nacionalizma – a lenj je da čita, pogotovu knjige, ako je nekim čudom stigao do nje – neka pogleda film *Dnevnik jedne sobarice* (1964) Luisa Buñuela. To ne umanjuje značaj *Filosofije palanke*, samo ukazuje da se do tih saznanja može doći i drugim putevima, različite vrste ali istog kvaliteta.

Povodom moje “zagrebačke pesme” u *Eksploataciji mrtvih*.

197

Ne bavim se ja pisanjem poezije, to se slučajno desilo. Pošto ovi koji su nam rasparali i oparali džemper još nisu naučili da štrikaju, a besramno su neprikriiveni u svemu što govore, pišu i rade – ništa ljudsko nije im strano – smatrala sam da ni ja ne treba da skrivam svoja dela, kakva god ona bila. Da nisam imala trideset šest godina kad sam je napisala, nego dvadeset tri i *rock'n'roll* bend, (moji ortaci sviraju, ja pevam), tom bih pesmom bila vrlo zadovoljna. Napisala sam '86. još, dovoljno za dva albuma/CD-a, ali je već bilo prekasno za tako nešto... pa sam prestala.

Jedva sam se nakanila da pomenem mostarski most, tolikima je dobro došao kao žalopojka. Kao da smo se takmičili za najbolji pismeni zadatak, potajno iščekujući nagradu za našu prilježnu ne/opredeljenu ogorčenost. Da budem iskrena, ne bih žalila ni mnogo veća i varvarskija rušenja, samo da su ljudi ostali pošteđeni, da se nekako moglo bar bez ubijanja – dajem jednog Velazqueza za vaskrsenje jednog mrtvaca. Tako bi bilo ugodno besneti zbog porušenih stambenih kuća, džamija, crkava, katedrala, manastira, dvoraca, čak nekoliko palata, istorijskih i kulturnih znamenitosti, popaljenih slika i biblioteka – a svi su ostali živi i bilo je samo nekoliko lakše povređenih.

Šta kažu umetnici

Samo stvarni život kreira velika dela. Uzmite za primer Pikasovu “Gerniku”: pokolj a genijalno. Šta biste rekli kada biste videli neke Bošove slike. Tamo je mrtvih na hiljade. Kod Goje je još gore. Samo streljanja, streljanja i ništa drugo sem streljanja.

Raša Todosijević, *Priče o umetnosti*, Beograd: jesen 1992.

Londonski pisac Martin Amis je 1983. godine intervjuisao američkog pisca Kurta Vonneguta, čiji je bestseler, *Klanica pet* (*Slaughterhouse Five*), roman o uništenju Drezdena zapaljivim bombama, preveden i kod nas.

Razgovor se završio ovako:

“Uvek sam mislio”, kaže Vonnegut, “ako ikad napišem nešto o Drezdenu, to će biti ono pravo. Posle Klanice pet sam od svog života već bio stvorio više nego što sam očekivao...”

Postojao je Drezden, divan grad pun muzeja i zooloških vrtova – čovek na svom vrhuncu. Onda smo došli mi, i grad je nestao... To bombardovanje nije ni za pola sekunde skratilo rat, nije nigde oslabilo nemačku odbranu ili napad, nije oslobodilo nijednu osobu iz logora smrti. Samo je jedna osoba imala koristi od toga.”

Amis: “A ko to?”

“Ja. Za svakog ubijenog dobio sam po nekoliko dolara. Zamislite.”

Martin Amis, *The Moronic Inferno*, London: 1986.

198

Ništa nije bespomoćnije od hipotetičnih cenjkanja: šta bi bilo kad bi bilo... Svi izbori ostaju neostvareni u prošlosti, opcije su nepovratno potrošene. Ostvarivost ovih budućih je varljivo raznolika i podjednako nedostižna – setite se svih mogućnosti koje smo licitirali '89, '90, 91... Kako sprečiti sve te despotske bitange da biraju umesto nas? Zašto mi njih nismo pobili kad smo uvideli šta nam spremaju? Da li zato što smo pogrešno organizovani? Pametni na pogrešan način? Glupavi? Kukavice? Manje okrutni? Manje zli? Ne znam.

**Vreme je za pravdu, vreme je za istinu,
ah, ah, kakva sreća, disciplina sve je veća!**

“Disciplina kičme” (1989)

Paundovo *Pizansko pevanje LXXVIII* završava se ovako:

**The shadow of the tent's peak treads on its corner peg
marking the hour. The moon split, no cloud nearer than Lucca.
In the spring and autumn
In 'The Spring and Autumn'
there
are
no
righteous
wars**

Otprilike bi se prevelo kao:

**Senka šatorskog vrha zgazila je kočic na uglu označivši
sat. Mesec rascepljen, najbliži oblak je čak kod Luke.
U proleće i jesen
U 'The Spring and Autumn'
nema
pravednih
ratova**

199

split, kad je glagol, na engleskom znači i pobeći, i pocepati, i rascepiti, i razdeliti, i razbiti, i otcepiti se, i rastati se. Kad je imenica, onda je cepanje, rascep, pocepatina, poderotina, pukotina...

Split je grad na obali Jadranskog mora u kome žive razni narodi, a ponajviše Hrvati i Srbi. Ili Srbi i Hrvati...

početak jula/srpnja 1995. godine

BEZ NASLOVA (krajnosti umesto kraja)

... this irreducible sign – deutungslos – ...a word beyond grasping, Cassandra's word, a word from which no lesson is to be drawn, a word, each time, and every time, spoken to say nothing...

Hölderlin aujourd'hui, predavanje

koje je André du Bouchet održao marta 1970.
u Stuttgartu povodom obeležavanja dve stotina godina
od Hölderlinovog rođenja; citirano u zbirci tekstova
Paula Austera: *The Art of Hunger*, 1993/1997. str. 185.

Završim ja ovu knjigu, napisala sam dosta, treba negde stati, kad ono:

7. avgust/kolovoz 1995.
ponedeljak, II:43

Prekjuče pao Knin. Šahovnica na tvrđavi. Sav narod pobegao. Nisu se ni tukli. Da su se tukli trajalo bi duže, mnogo više sveta bi izginulo, i opet bi Hrvatska zauzela Knin jer su bili po ljudstvu duplo jači i imali su pomoć iz vazduha i nadzor nad srpskom radarskom mrežom i i i i...

Prevodim Austera. Opet me bole bronhije. Kreten, ja, pušim.

K. pročitala *Napomene*: u stvari, uopšte nije shvatila o čemu su, njoj ne prija takvo neposredno otkrivanje moralnih dilema, ona bi to da zabašuri lepim pisanjem. Neće moći. Ovde je važnije biti precizan i lišen takve lepote.

(Tako sam bila zapisala onda, pre tri godine – ali ima još:)

200

II. januar/siječanj 1999:

Flashback

Ofanziva na Knin (nazvana "Oluja") počela je četvrtog avgusta, u zoru, a već 5. ujutro narod je počeo da se iseljava dok 150.000 ljudi, srpskog stanovništva Krajine – a neki kažu i više – za desetak dana nije pobeglo iz Hrvatske, uglavnom u Srbiju.

9. avgusta je uveče u osam na Trgu Republike održan miting, to jest zbor protesta protiv srpskih vlasti, koje su se ponašale kao da se to ne događa. Došlo je oko četiri-pet hiljada ljudi, u novinama je pisalo deset.

Padala je mala kiša kad sam stigla, ali sam na suvom, za stolom pod sun-cobranom u poslastičarnici "Kod konja" naišla na Rašu i Marinelu, pa sam sela sa njima.

Govori su bili očekivano očajnički optužujući, svi su bili krivi: srpska vlast, hrvatska vlast, Milošević, Tuđman, međunarodna zajednica, Karl Bilt, Evropa, Amerika, Ujedinjene nacije, samo ne govornici. Bilo ih je iz tri-četiri opozicione partije, jedno svešteno lice, nekoliko pisaca... uobičajeno. Jedna žena je zgađeno galamila što na skup nije došao ceo Beograd, "Gde ste sad, Beograđani, stidite se..." – isti prigovor kao i na mirovnim skupovima u jesen '91, samo na njima nije bilo podijuma i mikrofona.

Raša Todosijević: *Was ist Kunst Marinela Koželj?*, 1978.

201

Marinela, Raša i ja smo smireno posmatrali celu priredbu.

“Sećaš se kad su išli u Knin osamdeset osme, i devete, i posle, i drali se sa Kninjanima na mitinzima: Ovo je Srbija!”, rekoh, “a sad nisu ni prstom mrdnuli”.

“I bolje tako, samo bi napravili još gore”, reče Marinela.

“Onim drugim ljudima tamo u Krajini nisu dali ni da zinu...” reče Raša.

“A onda, kad je početkom leta devedeset prve Zvezda osvojila Kup šampiona u Bariju, očevi su te večeri išli po Terazijama sa klincima, onim od tri-četiri godine, nosili ih na ramenima – a na detetu komad čaršava kao pončo, rupa za glavu, i na platnu piše КНИН.”

“Uh, da, to sam potpuno zaboravio”, reče Raša.

“Sad bi mogli ovde na Trgu Republike da viču: Ovo je Tokio!”, rekoh ja, “samo ne znam kud bi proterali sve one Japance?”

“Možda u Kinu?”, reče Raša, “tamo ih jedva čekaju”.

“Ona njihova ostrva”, reče Marinela, “to im već dođe kao da su na Madagaskaru. Ipak se ne mogu tek tak pobiti toliki Japanci...”

“Znate da su Kinezi i Srbi slični po nacionalnom biću?” rekoh.

“Ma nemoj”, reče Raša, “kako?”

“I Kinezi imaju psovku *pička ti materina*.”
“Otkud znaš?” rekoše uglas Raša i Marinela.
“Pročitala sam u dokumentarnoj prozi jedne Kineskinje iz San Franciska. Za Kineze, da im je to jedna od glavnih psovki...”
“A za Srbe ne zna, ta Kineskinja?” upita Marinela.
“Ne zna.”
“To ti je još jedan dokaz da je sve srpsko arhetip – *Gott liebt die Serben*”, reče Raša.
“Pa da”, rekoš ja, “kad su Srbi narod najstariji”.

Miting se završio, pa smo se razišli.

Kiša je i dalje sipila.

Idući kući prošla sam pored zgrade Crvenog krsta. Tuda često prolazim, a od pada Knina prolazila sam svakog dana, namerno.

Već od 5. avgusta rođaci ljudi iz Krajine, ovi koji žive u Beogradu, počeli su, sasvim spontano, da ostavljaju poruke prikačene na metalnu ogradu dvorišta zgrade Crvenog krsta: na svakoj cedulji pisalo je za koga se raspituju, odakle je, iz kojeg mesta, kome da se javi ako se zna šta se dogodilo sa tom osobom ili porodicom, da li ih je neko video, beogradski telefon i adresa zabrinutih, koga obavestiti. Prvog dana bilo je nekoliko poruka, a već trećeg dana dvadesetak metara duga ograda je gotovo cela bila prekrivena raznolikim ceduljama: malim, većim, napisanim na svakojakim papirima, belim, kockastim, sa linijama, iscepanim iz sveski, notesa, na poledini hartije za pakovanje... Neke su bile napisane nevešt看im rukopisom, neke urednim štampanim slovima, bilo je i nekoliko isprintanih velikim slovima, ali ne mnogo. Čitala sam imena i prezimena nepoznatih ljudi i žena, nazive mesta u kojima nikad nisam bila. Svet je sedeo pored ograde i u dvorištu Crvenog krsta, dolazio, odlazio, uglavnom čekao... Poruke su počeli da ostavljaju i proterani, pitali su za svoje sa kojima su se razišli dok su bežali, za susede, prijatelje. Na betonskom delu ograde bili su ostavljeni komadi papira i nekoliko olovaka, za one koji nemaju.

I tada, i sada, kad sam te noći prošla pored zida vraćajući se kući, kiša koja je padala već više od dva sata bila je sprala na zemlju više od polovine poruka, ležale su na mokrom asfaltu i raspadale se. Ponegde se papir na zemlji potpuno bio razlio u belu mrlju. One druge poruke, bolje prikačene, bile su iskidane od vlage, od nekih je na ogradi bio ostao samo mali komadić. Nisu se više mogla razabrati čak ni slova napisana hemijskom olovkom, reči su se razlivala od kiše, a na većini cedulja nije se moglo ništa pročitati.

I bilo je potresno, kako je ta slika, te večeri, spojila sve prethodne godine i slike u jednostavnu priču.

Zar nisu rane jedine tvoje oči?

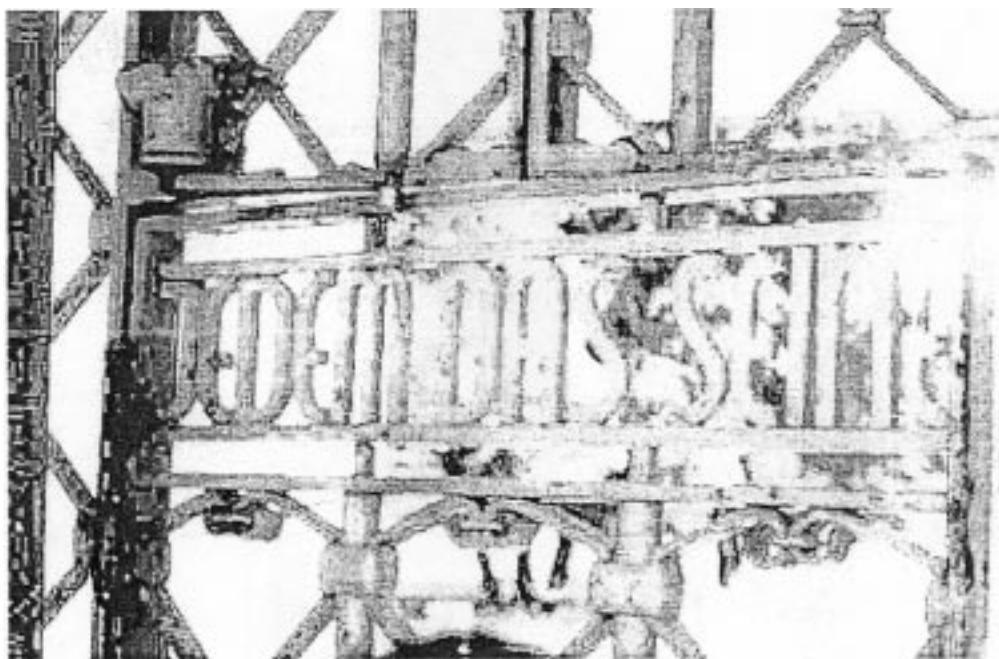
– pitao je pesnik.

Pre toga je rekao –

Vezali su te rečima, muzikom, kletvom:

dušo, budiš se uvek u novoj smrti.

Sutradan je bilo sunčano, ali više niko nije ostavljao nove poruke na ogradi, i sve je manje ljudi dolazilo pred Crveni krst. Posle pet-šest dana potpuno su prestali da dolaze, bar pred tu zgradu, i izbeglice i oni koji su ih ovde čekali.

203

Jedem das seine / Svakom svoje
Natpis na jednoj od kapija Buchenwalda

DODATAK

MALJEM NA MALJEVIČA

Njegovo visokopreosveštenstvo mitropolit crnogorsko-primorski, zetsko-brdski i skenderijski gospodin Amfilohije digao je svoj glas i ukazao na svetogrđe i bogohuljenje koje su nazvali "Nova ikona". Samo, bojim se da to nije dovoljno, i da je pogrešio. Krenuo je od posledice, umesto od izvora toga zla.

Nije dovoljno osuditi ono što je na Cetinju bilo izloženo pod nazivom "Nova ikona"; to su samo okrajci jednog doslednog odbacivanja svih pravila, odbacivanja koje vlada svetskom umetničkom scenom, ne osamdesetak, nego pet stotina godina! Mi smo u srpskim zemljama bili pošteđeni te pošasti zahvaljujući turskoj okupaciji. Možda bi i ovde umetnost bila još u ona kasna srednjovekovna vremena zagađena tim sotonskim izumom Latina, renesansnom idejom i praksom, te bi i umetnici na našem tlu prekršili kanone ikonopisanja, pa prizore sa hrišćanskim temama preinačavali prevashodno prema svom nadahnuću – a ne prema Božijoj promisli.

204 Pogledajte samo šta se od rane renesanse pa do današnjih dana pokazuje po katoličkim crkvama i muzejima kao religiozna umetnost: Van der Vejden, Karpačo, Mantenja, Mikelandelo, Grinevald – da ne nabrajam dalje, ta pošast još traje, sva su ta dela u istorijama umetnosti diljem sveta pobrojana i opisana pa se može lako proveriti kako su na njima pravila crkvene slike odbačena i izopačena. Ali, nisu oni tamo na zapadu nikad ikone ni poštovali, takva se njihova "umetnost" nas u Srbiji i Crnoj Gori mnogo ne tiče, samo podsećam otkad još vreba ta rugobnost i gde se zapatila. Nažalost, to bezbožno seme ipak je – mada mnogo kasnije – pustilo trajni izdanak na pravoslavnom istoku, otvorenije, beskompromisnije i razornije.

PARAFRAZA

To što umetnici, kustosi i organizatori na Cetinjskom bijenalu 1997. godine kažu da Bogu protivna dela izložena kao "Nova ikona" nisu ni namenjena izlaganju u hramovima Božjim ne može nikoga zavarati, dovoljna je ideja – *parafraza* ikone – koja se otvoreno pokazuje na takvim slikama. Ni objašnjenje da ta dela, kakva god da je njihova umetnička vrednost, sa gnušanjem prikazuju poročnost i rugobu modernog materijalističkog sveta koji se odrekao duhovnosti, da ga kritički izlažu osudi javnosti ne može se prihvatiti, jer je ono samo izgovor kojim se prikriva prava namera: da se nastavi podrivanje i razaranje jedinog ispravnog slikarskog načina koji sme poneti naziv *ikone*.

A gde se prvi izdanak toga zla pojavio? U pravoslavnoj Rusiji, i to pre revolucije, još 1913. godine, kada je Kazimir Maljevič naslikao "Crni kvadrat na be-
loj pozadini". Dokaz o njegovoj mračnoj nameri fotografisan je 1915. godine, kad je sa drugim svojim slikarskim delima u Petrogradu izložio i taj "Crni kvadrat" tako što ga je okačio u ugao, na mesto koje je u Rusiji uvek bilo mesto određeno za *ikonu*. I šta je Maljevič tom slikom i takvim činom njenog izlaganja hteo da kaže i pokaže? Evo šta: *da svaka slika može biti ikona*. Da svaka slika u sebi poseduje duhovnost. Da je svaka slika i od Boga začeta. Samo zato što je ljudskom rukom napravljena. I da za sliku ne važe nikakva pravila, osim onih koja su umetnica ili umetnik sami sebi propisali. Tu je tek, na toj izložbi iz 1915. godine, prvi put otvoreno i neposredno, jasno i neuvijeno ukazano i pokazano – i to na pravoslavnom istoku – kako sve likovne propise treba odbaciti.

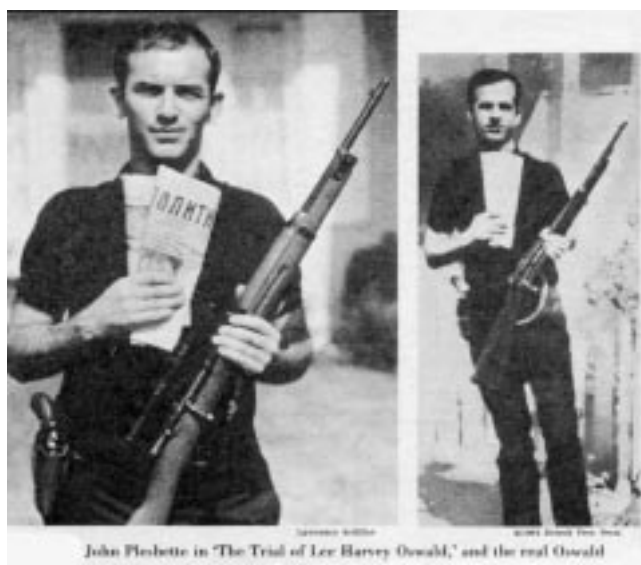
I zato je njegovo visokopreosveštenstvo mitropolit gospodin Amfilohije pogrešio. Počeo je pantljičaru od repa da tamani, a nju treba prvo od glave, da se ne bi u zmiju pretvorila. Glava se njoj mora smesta smrskati, čekićem treba po njoj – maljem po Maljeviču! Nije to teško, samo treba dobre volje, svi ćemo dati dobrovoljne priloge da gospodin Amfilohije ode što pre u Moskvu i u Tretjakovskoj galeriji lično od uprave zatraži da se "Crni kvadrat" ukloni iz izložbenog prostora i smesti u podrum, da više ne truje svojom *ne-duhovnom* porukom. Ako ga u upravi ne poslušaju, i sliku ne uklone, sami su krivi. Naći će se neka neustrašiva, ikonodulijom ponesena duša koja će taj Maljevičev simbol ikonoklazma politi benzinom i zapaliti. Uvek je bilo boraca i mučenika za pravovernost koji nisu oklevali i život da daju za dogmu. 205

KANONSKI VRT

Ali, to će biti tek početak, budući da nam predstoji težak zadatak. Moraju se iz istorije i teorije umetnosti proterati termini *ikonografija* i *ikonologija*, koje umesto da proučavaju dela po kanonu sačinjena, opisuju, analiziraju i tumače *svako* likovno izražavanje! To je nedozvoljeno, da se naziv ikona profaniše kako bi opisao metode i načine koji se koriste u svetovnim ljudskim delatnostima. Ne samo u spisima o umetnosti, nego i u onima o filmu ili o književnosti. Šta tek biva u fizici i optici, gde se upotrebljavaju *ikonoskop* i *ikonometar*! Sve to treba rastrebiti. Tu prilježnost i predanost pojedinca nisu dovoljne, ne može jedan čovek prepraviti sve rečnike, priručnike, udžbenike, nastavne programe i eseje, to je posao za hiljade nesebičnih pregalaca. Puna sam nade da će nas biti dovoljno da pravoslavni kanonski vrt potpuno oplevimo od slikarskog kukolja, i raspojasani jezik očistimo od parazitskih složenica koje zloupotrebljavaju sveto ime ikone. Dobro što nas je hrabrost njegovog viso-

kopreosveštenstva mitropolita gospodina Amfilohija upozorila, opomenula i usmerila na tom putu istrebljenja nečastivog koji prodire u sve neoprezne stvaralačke pore ljudskog uma i bića. Hvala mu.

206

ILUSTRACIJE

Eksploatacija mrtvih

Smrt na kartonu, crtež – Mladen Stilinović, 1985.

Fotografija Mladenove "moje" sobe u Voćarskom

Plaža zapad (Crveni otok)

Senke Boltanskog *in situ*: galerijska postavka

Maljevič na odru (još živ, ali jedva)

Eksploatacija mrtvih – naslovna strana kataloga

Izložba – postavka: Eksploatacija mrtvih

Krempita (tih kolača ima u monografiji o Stilinoviću...)

Inferno – mapa 9. kruga

Moje/tvoje – rad Mladena Stilinovića

Svenova granata, slika (ili pozivnica za izložbu)

Joseph Beuys: Stolica sa mašču? – i šta još?

207 hm...

Jeder Mensch – natpis sa izložbe

Lubarda u zgradi SIV (možda detalj)

Mladen i ja na Monte – Rovinj, januar 1966.

Smrt, uljana slika (1937/8) – par Henry

Michaux

Was ist Kunst? Marinela Koželj i Raša

Todosijević

(fotografija sa performansa)

Bekstvo

Georgia O'Keeffe (*Beli cvetovi*)

Pejzaž + ratni lovac mlaznjak

Dete u Sarajevu (SKY News – presnimiti ako nađem)

Starica u crnini + Coca Cola

Cornelov orman/mapa: *Soap Bubble Set*

Godard: *Karabinjeri* (dve fotografije)

Arapski i drugi brojevi

Astronomska gravira – "islam"

Neka geocentrična ilustracija

Vernichtungslager (retko objavljivana fotografija)

Mesec (moj kolaž)

Ilustracija za teoriju haosa

Möbiusova ravan

Puzzle – naličje, tj. blank

Rovinj – još ne znam koji

Lars Von Trier: *Europa*

Džemper – mustra s uputstvima za štrikanje

Kasandra sa grčke vaze

Đubre

Kontejner (ovaj veliki plehani na točkovima)

Zid

Maljevič: *Crni kvadrat* – takođe *in situ* (na izložbi 1915)

Smithsonova *Žemlja u tri ogledala*.

Lavirint – imam preko stotinu...

Zvezde (koje?)

Buñuel: *Dnevnik jedne sobarice*

Duchampova partija šaha (on sa golom ženom)

Povodom Ernsta Jüngerera – dve fotografije:

(1) Babi Jar

(2) Marlene Dietrich u *Dishonored* (1931)

Ponovo zvezde (moj kolaž...)

Paul Klee: *Engel voller Hoffnung* (crno / belo)

Fotografija grafita: ovo je Srbija

budalo, ovo je Pošta – objavljena u *Vremenu*

Ograda kod zgrade Crvenog krsta u Siminju

ulici (u Beogradu)

NAPOMENE UZ NAPOMENE

Na naslovnoj strani rukopisa *Napomena* Vukica Đilas je naznačila da je završen u februaru 1999; te iste godine predala ga je izdavačkom sektoru B92. Onda su se nizale peripetije (koje su uključivale zemlju, izdavača i autorku).

V. je umrla u novembru 2001.

Srećom sačuvane, *Napomene* se objavljuje uz minimalne ispravke slovnih grešaka i retka usaglašavanja sa pravopisnim regulama.

U *Dodatku* se nalaze:

Tekst "Maljem na Maljeviča", objavljen u *Vremenu* od 2. oktobra 1997.

Isečak iz američkih novina.

V. je planirala da polazeći od greške rekvizitera u filmu o Lee Harvey Oswald, ubici (?) J.F. Kennedyja iskombinuje još jednu "srpsku priču".

Tu bi tematski spadao i "Srpski junački kolač", duža montaža tekstova o filmu *Nevinost bez zaštite* D. Makavejeva. Međutim, postoji nada da će biti objavljen u publikaciji Instituta za film posvećenoj tom filmu.

208 U *Dodatku* je i spisak predviđenih ilustracija koji je V. priložila uz rukopis.

Neke od njih redakcija je našla.

Sa mesec-dva vremena moglo bi ih biti više. Ali je tu proradio sujeverni strah da bi odlaganje donelo nove peripetije i pehove koji bi opet sprečili objavljivanje *Napomena*.

Na spisku se nalazi i nekoliko "mojih kolaža".

Pored kolažića-kolačića koje je raznim povodima ili bez povoda poklanjala prijateljima, V. je uradila dve serije kolaža velikog formata ("Ostrva", "Astronomija") čija je sudbina nepoznata.

(Isto važi za dve "proze" kojima V. nije bila zadovoljna, pisma koja je pre smrti sortirala da budu vraćena pošiljaocima, kao i za *work in progress* o motivu Blagovesti u slikarstvu, od Giotta nadalje.)*

* Vredi pogledati – Tomas M. Diš: *Logor koncentracije*, prevela Vukica Đilas, Jugoslavija, Beograd 1978.

Mora se pomenuti da je film bio velika ljubav V.Đ. Najpre je bila strasna gledateljka filmova i čitateljka knjiga i ostalih publikacija o filmu.

Od 1970. snimala je i montirala 8 mm "kućne filmove" (mahom na Kodachromeu).

Na "čelo" tih filmića mogle bi se staviti reči njenog omiljenog Jonasa Mekasa:

I make home movies – therefore I live.

I live – therefore I make home movies.

Filmovi su deponovani u Arhivu Akademskog filmskog centra i prebačeni na DV trdom Miodraga Miloševića i Ivka Šešića te će biti vidljivi.

Osamdesetih godina V. je napravila za TV Beograd (emisija Dunje Blažević "TV Galerija") film *M.D. zelena kutija*, 16 mm, kolor, nemi. To je ujedno *hommage* Duchampu i Michaelu Snowu, za V. bitnim figurama.

Takođe je na polovini snimanja hrabro "uskočila" u igrani film Lazara Stojanovića.

Dakle i:

Plastični Isus, scenario i režija: Lazar Stojanović; u glavnim ulogama: Tomislav Gotovac, Vukica Đilas *et al.* 1971. 209

Najzad, iz Šengelajinog filma *Pirosmani* (1970) V. je "pozajmila" jedan svoj ideal. Tamo slikar Pirosmani sanjari o kući na brdu u kojoj će sedeti sa prijateljima, "piti čaj i razgovarati o životu i umetnosti".

Kuće i brda nije bilo.

Možda su posmrtno objavljene *Napomene* verzija tih razgovora.

Glas V.Đ. se jasno čuje.

B.V.